

BIBLIOTHECA
SCRIPTORUM GRAECORUM ET ROMANORUM
TEUBNERIANA.

M. TULLII CICERONIS

DE LEGIBUS LIBRI TRES.

RECOGNOVIT

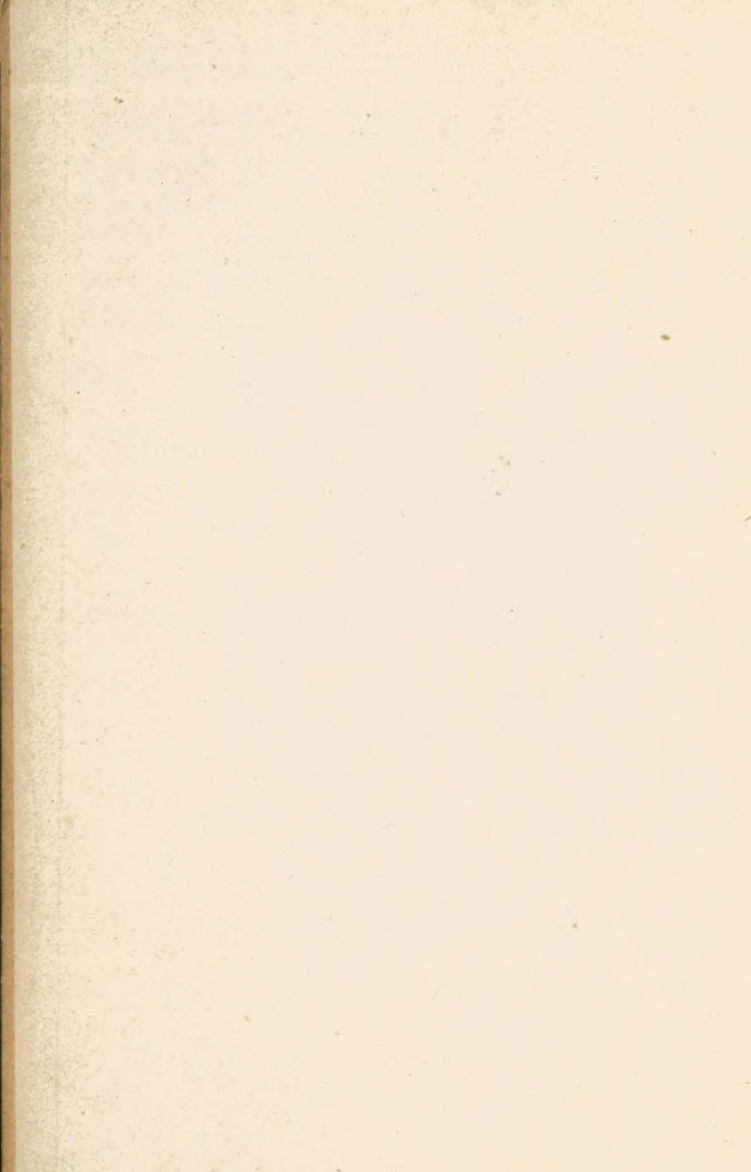
C. F. W. MUELLER.

LIPSIAE

IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI.

MDCCLXXXIV.

M. TULLII CICERONIS

DE LEGIBUS LIBRI TRES.

RECOGNOVIT

C. F. W. MÜLLER.

LIPSIAE

IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI.

MDCCCLXXXIII.

161593

LIPSIAE: TYPIS B. G. TEUBNERI.

WYDANO Z DUBLETÓW
Biblioteki Narodowej

Zbiory Zabezpieczone Bvton

M. TULLII CICERONIS

DE LEGIBUS LIBRI TRES.

D E L E G I B U S

LIBER PRIMUS.

A R G U M E N T U M.

Cicero postquam sex libris de re publica scriptis, quem ad modum sibi res publica constituenda ac regenda esse videretur, explicavit Platonis maxime exemplum secutus, hoc eodem auctore totidem libris etiam de legibus, quae in civitate a se constituta obtinendae essent, quae sua esset sententia, aperire voluit. Quod argumentum ita persecutus est, ut in colloquio, quod fingit se cum Quinto fratre et Attico suo a. u. 702 aut 703 ineunte habuisse, eum locum pertractaret. Eorum tamen librorum non manserunt nisi tres, eique non integri et librorum erroribus valde corrupti. Et in primo quidem libro Cicero praemisso prooemio primum naturam iuris explicat eamque ab hominis natura repetit, deinde considerat, quibus legibus civitas regi debeat, denique haec tractat, quae composita et discripta erant iura et iussa populorum, in his etiam populi Romani ius, quod civile dicitur (cap. 5). In hac autem disputatione usus est philosophorum more, non veterum illorum Socraticorum, Academicorum et Peripateticorum, sed eorum, qui quasi officinas instruxerunt sapientiae. Nam, quae veteres illi fuse ac libere disputare consueverant, ea Ciceronis temporibus, in primis a Stoicis, articulatim distincta dicebantur, quod negabant satis fieri huic de legibus loco posse, nisi separatim de singulis capitibus disputaretur (cap. 13). Primus liber tanquam fontes omnium legum omnisque iuris aperit et ultimam legem dicit esse mentem dei optimi maximi omnia ratione iubentis et vetantis, a qua hominum vera lex proficiscatur, quae sit ratio sapientis, apta ad iubendum et vetandum (conf. lib. II 4). Atque hoc est argumentum huius libri, eamque scholam certis capitibus distinguit. Primum igitur docet a deo, cuius numine ac mente omnia regantur, praecleara quadam condicione generatum esse hominem; praeter alia enim bona soli ex omnium animantium generibus ac naturis attributam esse rationem, quae cum adoleverit atque perfecta sit, sapientia nominetur, ut homini cum deo rationis societas sit et, quia ratio lex sit, communio iuris et quasi quaedam adgnatio, quod a deo ratio sit ingenerata (cap. 7—9). Deinde ostendit (cap. 10, 11) hominum inter ipsos esse prop-

ter summam similitudinem et aequalitatem summam societatem coniunctionemque; ex quo efficitur tertium, ad participandum alium alio communicandumque inter omnes ius nos natura esse factos, et, quod quibusdam incredibile videtur, est autem necessarium, uti nihilo sese magis quisquam quam alterum diligat (cap. 12). Ex his tribus tamquam principiis sua sponte intellegere nemo non potest natura ius, non opinione et iudicio humano contineri (cap. 13—17). Sequitur alia brevis disputatio, qua efficitur ius et omne honestum sua sponte esse expetendum (cap. 18 sq.). Conclusio libri est de laudibus philosophiae et de Academicorum veterum Peripateticorumque et Stoicorum de bono et malo controversiis, iisque magis de verbis quam de rebus.

Atticus. Lucus quidem ille et haec Arpinatium¹ quercus agnoscitur saepe a me lectus in Mario. Si manet illa quercus, haec est profecto; etenim est sane vetus. *Quintus.* Manet vero, Attice noster, et semper⁵ manebit; sata est enim ingenio. Nullius autem agricolae cultu stirps tam diuturna quam poëtae versu seminari potest. *Att.* Quo tandem modo, Quinte, aut quale est istuc, quod poëtae serunt? mihi enim videris fratrem laudando suffragari tibi. *Q.* Sit ita sane;¹⁰ verum tamen, dum Latinae loquentur litterae, quercus huic loco non deerit, quae Mariana dicatur, eaque, ut ait Scaevola de fratris mei Mario,

Canescet saeclis innumerabilibus;
nisi forte Athenae tuae sempiternam in arce oleam²
¹⁵ tenere potuerunt, aut, quod Homericus Ulixes Deli se proceram et teneram palmam vidisse dixit, hodie monstrant eandem; multaque alia multis locis diutius commemoratione manent quam natura stare potuerunt. Quare 'glandifera' illa quercus, ex qua olim evolavit²⁰ Nuntia fulva Iovis miranda visa figura, nunc sit haec. Sed quom eam tempestas vetustasve consumpserit, tamen erit his in locis quercus, quam Marianam quercum vocabunt. *Att.* Non dubito id quidem; sed haec iam non ex te, Quinte, quaero, verum³

ex ipso poëta, tuine versus hanc quercum severint, an ita factum de Mario, ut scribis, acceperis. *MARCUS*. Respondebo tibi equidem, sed non ante quam mihi tu ipse responderis, Attice, certen non longe a tuis aedibus inambulans post excessum suum Romulus Proculo Iulio dixerit se deum esse et Quirinum vocari templumque sibi dedicari in eo loco iusserit, et verumne sit, ut Athenis non longe item a tua illa antiqua domo Orithyiam Aquilo sustulerit; sic enim est traditum. *ATT*. Quorsum tandem aut cur ista quaeris? *M*. Nihil sane, nisi ne nimis diligenter inquiras in ea, quae isto modo memoriae sint prodita. *ATT*. Atqui multa quaeruntur in Mario fictane an vera sint, et a non nullis, quod et in recenti memoria et in Arpinati homine versere, veritas a te postulatur. *M*. Et mehercule ego me cupio non mendacem putari; sed tamen non nulli isti, Tite noster, faciunt imperite, qui in isto periculo non ut a poëta, sed ut a teste veritatem exigant; nec dubito, quin iidem et cum Egeria conlocutum Numam et ab aquila Tarquinio apicem inpositum putent. *Q*. Intellego te, frater, alias in historia leges observandas putare, alias in poëmate. *M*. Quippe, quom in illa omnia ad veritatem, Quinte, referantur, in hoc ad delectationem pleraque; quamquam et apud Herodotum, patrem historiae, et apud Theopompum sunt innumerabiles fabulae.

ATT. Teneo, quam optabam, occasionem neque omitam. *M*. Quam tandem, Tite? *ATT*. Postulatur a te iam diu vel flagitatur potius historia. Sic enim putant, te illam tractante effici posse, ut in hoc etiam genere Graeciae nihil cedamus. Atque ut audias, quid ego ipse sentiam, non solum mihi videris eorum studiis, qui tuis litteris delectantur, sed etiam patriae debere hoc munus, ut ea, quae salva per te est, per te eundem sit ornata. Abest enim historia litteris nostris, ut et ipse intellego et ex te persaepe audio.

Potes autem tu profecto satis facere in ea, quippe quom sit opus, ut tibi quidem videri solet, unum hoc oratorium maxime. Quam ob rem adgredere, quae-
 6 sumus, et sume ad hanc rem tempus, quae est a nostris hominibus adhuc aut ignorata aut relictā. Nam
 5 post annalis pontificum maximorum, quibus nihil potest esse ieiunius, si aut ad Fabium aut ad eum, qui tibi semper in ore est, Catonem, aut ad Pisonem aut ad Fannium aut ad Vennonium venias, quamquam
 10 ex his alius alio plus habet virium, tamen quid tam exile quam isti omnes? Fannii autem aetati coniunctus Antipater paulo inflavit vehementius habuitque vires agrestis ille quidem atque horridas sine nitore ac palaestra, sed tamen admonere reliquos potuit, ut
 15 adcuratius scriberent. Ecce autem successere huic † belli Clodius, Asellio, nihil ad Coelium, sed potius ad antiquorum languorem et inscitiam. Nam quid
 7 Macrum numerem? cuius loquacitas habet aliquid argutiarum, nec id tamen ex illa erudita Graecorum
 20 copia, sed ex librariolis Latinis, in orationibus autem multa, sed inepta elatio, summa impudentia. Sisenna, eius amicus, omnes adhuc nostros scriptores, nisi qui forte nondum ediderunt, de quibus existimare non possumus, facile superavit. Is tamen neque orator in
 25 numero vestro umquam est habitus et in historia puerile quiddam consecratur, ut unum Clitarchum neque praeterea quemquam de Graecis legisse videatur, eum tamen velle dumtaxat imitari; quem si adsequi posset, aliquantum ab optimo tamen abesset. Quare
 30 tuum est munus hoc, a te expectatur, nisi quid Quinto videtur secus.

Q. Mihi vero nihil, et saepe de isto conlocuti sumus. Sed est quaedam inter nos parva dissensio. *Att.* Quae tandem? Q. A quibus temporibus scribendi
 35 capiat exordium. Ego enim ab ultimis censeo, quoniam illa sic scripta sunt, ut ne legantur quidem, ipse autem aequalem aetatis suae memoriam deposcit,

ut ea complectatur, quibus ipse interfuit. *Att.* Ego vero huic potius adsentior. Sunt enim maxumae res in hac memoria atque aetate nostra; tum autem hominis amicissimi, Cn. Pompeii, laudes inlustrabit, incurret etiam in illum. . . et memorabilem annum suum; 5 quae ab isto malo praedicari quam, ut aiunt, de Remo et Romulo. *M.* Intellego equidem a me istum laborem iam diu postulari, Attice; quem non recusarem, si mihi ullum tribueretur vacuum tempus et liberum; neque enim occupata opera neque inpedito animo res 10 tanta suscipi potest; utrumque opus est, et cura vacare et negotio. *Att.* Quid? ad cetera, quae scripsisti plura quam quisquam e nostris, quod tibi tandem tempus vacuum fuit concessum? *M.* Subsiciva quaedam tempora incurrunt, quae ego perire non patior, 15 ut, si qui dies ad rusticandum dati sint, ad eorum numerum adcommodentur, quae scribimus. Historia vero nec institui potest nisi praeparato otio nec exiguo tempore absolvi, et ego animi pendere soleo, quom semel quid orsus sum, si traducor alio, neque 20 tam facile interrupta contexo quam absolvo instituta.

10 *Att.* Legationem aliquam nimirum ista oratio postulat aut eius modi quampiam cessationem liberam atque otiosam. *M.* Ego vero aetatis potius vacationi confidebam, quom praesertim non recusarem, quo minus more patrio sedens in solio consulentibus responderem senectutisque non inertis grato atque honesto 25 fungerer munere. Sic enim mihi liceret et isti rei, quam desideras, et multis uberioribus atque maioribus operae quantum vellem dare. 30

4
11 *Att.* Atqui vereor, ne istam causam nemo noscat tibi que semper dicendum sit, et eo magis, quod te ipse mutasti et aliud dicendi instituisti genus, ut, quem ad modum Roscius, familiaris tuus, in senectute numeros in cantu remiseras ipsasque tardiores fecerat 35 tibias, sic tu a contentionibus, quibus summis uti solebas, cotidie relaxes aliquid, ut iam oratio tua non

multum a philosophorum lenitate absit; quod sustinere quom vel summa senectus posse videatur, nullam tibi a causis vacationem video dari. *Q.* At mehercule ego arbitrabar posse id populo nostro probari, si te ad ius respondendum dedisses. *Quam ob rem, quom placebit, experiendum tibi censeo.* *M.* Siquidem, Quinte, nullum esset in experiundo periculum; sed vereor, ne, dum minuere velim laborem, augeam atque ad illam causarum operam, ad quam ego numquam nisi paratus et meditatus accedo, adiungatur haec iuris interpretatio, quae non tam mihi molesta sit propter laborem, quam quod dicendi cogitationem auferat; sine qua ad nullam maiorem umquam causam sum ausus accedere. *Att.* Quin igitur ista ipsa explicas nobis his subsicivis, ut ais, temporibus et conscribis de iure civili subtilius quam ceteri? Nam a primo tempore aetatis iuri studere te memini, quom ipse etiam ad Scaevolam ventitarem, neque umquam mihi visus es ita te ad dicendum dedisse, ut ius civile contemneres.

M. In longum sermonem me vocas, Attice; quem tamen, nisi Quintus aliud quid nos agere mavult, suscipiam et, quoniam vacui sumus, dicam. *Q.* Ego vero libenter audierim; quid enim agam potius aut in quo melius hunc consumam diem? *M.* Quin igitur ad illa spatia nostra sedesque pergimus? ubi, quom satis erit ambulatum, requiescemus, nec profecto nobis delectatio deerit aliud ex alio quærentibus. *Att.* Nos vero, et hac quidem ad Lirem, si placet, per ripam et umbram. Sed iam ordire explicare, quaeso, de iure civili quid sentias. *M.* Egone? summos fuisse in civitate nostra viros, qui id interpretari populo et responsitare soliti sint, sed eos magna professos in parvis esse versatos. Quid enim est tantum, quantum ius civitatis? quid autem tam exiguum, quam est munus hoc eorum, qui consuluntur? quamquam est populo necessarium. Nec vero eos, qui ei

muneri praefuerunt, universi iuris fuisse expertis existimo, sed hoc civile, quod vocant, eatenus exercuerunt, quoad populo praestare voluerunt. Id autem in cognitione tenue est, in usu necessarium. Quam ob rem quo me vocas aut quid hortaris? ut libellos conficiam de stillicidiorum ac de parietum iure? an ut stipulationum et iudiciorum formulas componam? quae et conscripta a multis sunt diligenter et sunt humiliora quam illa, quae a nobis expectari puto. *Att.* Atqui, si quaeris, ego quid expectem, quoniam scriptum est a te de optimo rei publicae statu, consequens esse videtur, ut scribas tu idem de legibus; sic enim fecisse video Platonem illum tuum, quem tu admiraris, quem omnibus anteponis, quem maxime diligis. *M.* Visne igitur, ut ille Cretae cum Clinia et cum Lacedaemonio Megillo aestivo, quem ad modum describit, die in cupressetis Gnosiorum et spatiis silvestribus crebro insistens, interdum adquiescens de institutis rerum publicarum ac de optimis legibus disputat, sic nos inter has procerissimas populos in viridi opacaque ripa inambulantes, tum autem residentes quaeramus isdem de rebus aliquid uberius, quam forensis usus desiderat? *Att.* Ego vero ista audire cupio. *M.* Quid ait Quintus? *Q.* Nulla de re magis. *M.* Et recte quidem. Nam sic habetote, nullo in genere disputando † honesta pateferi, quid sit homini a natura tributum, quantam vim rerum optimarum mens humana contineat, cuius muneris colendi efficiendique causa nati et in lucem editi simus, quae sit coniunctio hominum, quae naturalis societas inter ipsos; his enim explicatis fons legum et iuris inveniri potest. *Att.* Non ergo a praetoris edicto, ut plerique nunc, neque a duodecim tabulis, ut superiores, sed penitus ex intima philosophia hauriendam iuris disciplinam putas. *M.* Non enim id quaerimus hoc sermone, Pomponi, quem ad modum caveamus in iure aut quid de quaque consultatione respondeamus. Sit ista res magna,

sicut est, quae quondam a multis claris viris, nunc ab uno summa auctoritate et scientia sustinetur, sed nobis ita conplectenda in hac disputatione tota causa est universi iuris ac legum, ut hoc civile, quod dicimus, in parvum quendam et angustum locum concludatur. Natura enim iuris explicanda nobis est eaque ab hominis repetenda natura, considerandae leges, quibus civitates regi debeant, tum haec tractanda, quae composita sunt et discripta iura et iussa populorum, in quibus ne nostri quidem populi latebunt, quae vocantur, iura civilia.

Q. Alte vero et, ut oportet, a capite, frater, repetis, quod quaerimus; et qui aliter ius civile tradunt, non tam iustitiae quam litigandi tradunt vias. M. Non ita est, Quinte, ac potius ignoratio iuris litigiosa est quam scientia. Sed hoc posterius; nunc iuris principia videamus.

Igitur doctissimis viris proficisci placuit a lege, haud scio an recte, si modo, ut iidem definiunt, lex est ratio summa insita in natura, quae iubet ea, quae facienda sunt, prohibetque contraria. Eadem ratio quom est in hominis mente confirmata et confecta, lex est. Itaque arbitrantur prudentiam esse legem, cuius ea vis sit, ut recte facere iubeat, vetet delinquere, eamque rem illi Graeco putant nomine *a* suum cuique tribuendo appellatam, ego nostro a legendo; nam ut illi aequitatis, sic nos dilectus vim in lege ponimus, et proprium tamen utrumque legis est. Quod si ita recte dicitur, ut mihi quidem plerumque videri solet, a lege ducendum est iuris exordium; ea est enim naturae vis, ea mens ratioque prudentis, ea iuris atque iniuriae regula. Sed quoniam in populari ratione omnis nostra versatur oratio, populariter interdum loqui necesse erit et appellare eam legem, quae scripta sancit, quod vult, aut iubendo aut prohibendo, ut vulgus appellat. Constituendi vero iuris ab illa summa lege capiamus exordium, quae saeculis omnibus

ante nata est quam scripta lex ulla aut quam omnino
 20 civitas constituta. *Q.* Commodius vero et ad rationem
 instituti sermonis sapientius. *M.* Visne ergo ipsius
 iuris ortum a fonte repetamus? quo invento non erit
 dubium, quo sint haec referenda, quae quaerimus. 5
Q. Ego vero ita esse faciendum censeo. *Att.* Me quo-
 que adscribe fratris sententiae. *M.* Quoniam igitur
 eius rei publicae, quam optumam esse docuit in illis
 sex libris Scipio, tenendus est nobis et servandus sta-
 tus omnesque leges adcommo10ndandae ad illud civita-
 tis genus, serendi etiam mores nec scriptis omnia
 sancienda, repetam stirpem iuris a natura, qua duce
 nobis omnis est disputatio explicanda. *Att.* Rectissime,
 et quidem ista duce errari nullo pacto potest.

7
 21 *M.* Dasne igitur hoc nobis, Pomponi, (nam Quinti 15
 novi sententiam) deorum immortalium vi, natura, ra-
 tione, potestate, mente, numine, sive quod est aliud
 verbum, quo planius significem, quod volo, naturam
 omnem regi? nam si hoc non probas, ab eo nobis
 causa ordienda est potissimum. *Att.* Do sane, si po- 20
 stulas; etenim propter hunc concentum avium strepi-
 tumque fluminum non vereor, condiscipulorum ne quis
 exaudiat. *M.* Atqui cavendum est; solent enim, id
 quod virorum bonorum est, admodum irasci, nec vero
 ferent, si audierint te primum caput libri optimi pro- 25
 didisse, in quo scripsit nihil curare deum nec sui nec
 22 alieni. *Att.* Perge, quaeso; nam id, quod tibi concessi,
 quorsus pertineat, expecto. *M.* Non faciam longius;
 huc enim pertinet, animal hoc providum, sagax, mul-
 tiplex, acutum, memor, plenum rationis et consilii, 30
 quem vocamus hominem, praeclara quadam condicione
 generatum esse a supremo deo; solum est enim ex
 tot animantium generibus atque naturis particeps ra-
 tionis et cogitationis, quom cetera sint omnia expertia.
 Quid est autem non dicam in homine, sed in omni 35
 caelo atque terra ratione divinius? quae quom adolevit
 23 atque perfecta est, nominatur rite sapientia. Est igi-

tur, quoniam nihil est ratione melius eaque *est et* in homine et in deo, prima homini cum deo rationis societas; inter quos autem ratio, inter eosdem etiam recta ratio [et] communis est; quae quom
 5 sit lex, lege quoque consociati homines cum disputandi sumus. Inter quos porro est communio legis, inter eos communio iuris est; quibus autem haec sunt inter eos communia, ei civitatis eiusdem habendi sunt; si vero isdem imperiis et potestatibus
 10 parent, multo iam magis; parent autem huic caelesti descriptioni mentique divinae et praepotenti deo; ut iam universus hic mundus una civitas sit communis deorum atque hominum existimanda. Et quod in civitatibus ratione quadam, de qua dicitur
 15 idoneo loco, agnationibus familiarum distinguuntur status, id in rerum natura tanto est magnificentius tantoque praeclarius, ut homines deorum agnatione et gente teneantur.

Nam quom de natura hominis quaeritur, disputari
 20 solet (*et nimirum ita est, ut disputatur*) perpetuis cursibus conversionibusque caelestibus extitisse quandam maturitatem serendi generis humani, quod sparsum in terras atque satum divino auctum sit animorum munere, quomque alia, quibus cohaerent homines, e mortali
 25 genere sumpserint, quae fragilia essent et caduca, animum esse ingeneratum a deo. Ex quo vere vel agnatio nobis cum caelestibus vel genus vel stirps appellari potest. Itaque ex tot generibus nullum est animal praeter hominem, quod habeat notitiam aliquam dei, ipsisque
 30 in hominibus nulla gens est neque tam mansueta neque tam fera, quae non, etiamsi ignoret, qualem habere deum deceat, tamen habendum sciat. Ex quo efficitur
 35 homine ac deo est neque alio ullo in genere praeterea; est autem virtus nihil aliud nisi perfecta et ad summum perducta natura; est igitur homini cum

deo similitudo. Quod quom ita sit, quae tandem esse potest propior certiorve cognatio? Itaque ad hominum commoditates et usus tantam rerum ubertatem natura largita est, ut ea, quae gignuntur, donata consulto nobis, non fortuito nata videantur, nec solum ea, quae 5 frugibus atque bacis terrae fetu profunduntur, sed etiam pecudes, quod perspicuum sit, partim esse ad usum hominum, partim ad fructum, partim ad vescendum 26 procreatas. Artes vero innumerabiles repertae sunt docente natura; quam imitata ratio res ad vitam 10 9 necessarias sollerter consecuta est. Ipsum autem hominem eadem natura non solum celeritate mentis ornavit, sed et sensus tamquam satellites adtribuit ac nuntios et rerum plurimarum obscuras nec satis... intelligentias inchoavit quasi fundamenta quaedam 15 scientiae figuramque corporis habilem et aptam ingenio humano dedit. Nam quom ceteras animantes abiecisset ad pastum, solum hominem erexit et ad caeli quasi cognationis domiciliique pristini conspectum excitavit, tum speciem ita formavit oris, ut in 20 27 ea penitus reconditos mores effingeret; nam et oculi nimis arguti, quem ad modum animo affecti simus, loquuntur, et is, qui appellatur vultus, qui nullo in animante esse praeter hominem potest, indicat mores, quoniam vim Graeci norunt, nomen omnino non habent. 25 Omitto oportunitates habilitatesque reliqui corporis, moderationem vocis, orationis vim, quae conciliatrix est humanae maxime societatis; neque enim omnia sunt huius disputationis ac temporis, et hunc locum satis, ut mihi videtur, in iis libris, quos legistis, expressit Scipio; nunc, quoniam hominem, quod principium reliquarum rerum esse voluit, generavit et ornavit deus, perspicuum sit illud, ne omnia disserantur, ipsam per se naturam longius progredi; quae etiam nullo docente profecta ab iis, quorum ex prima et 35 inchoata intelligentia genera cognovit, confirmat ipsa per se rationem et perficit.

Att. Di immortales, quam tu longe iuris principia¹⁰
 repetis! atque ita, ut ego non modo ad illa non pro-²⁸
 perem, quae expectabam a te de iure civili, sed facile
 patiar te hunc diem vel totum in isto sermone con-
 5 sumere; sunt enim haec maiora, quae aliorum causa
 fortasse conplecteris, quam ipsa illa, quorum haec
 causa praeparantur. *M.* Sunt haec quidem magna,
 quae nunc breviter attinguntur, sed omnium, quae in
 hominum doctorum disputatione versantur, nihil est
 10 profecto praestabilius quam plane intellegi nos ad
 iustitiam esse natos, neque opinione, sed natura con-
 stitutum esse ius. Id iam patebit, si hominum *inter*
 ipsos societatem coniunctionemque perspexeris. Nihil²⁹
 est enim unum uni tam simile, tam par, quam omnes
 15 *inter* nosmet ipsos sumus. Quodsi depravatio consue-
 tudinum, si opinionum vanitas non inbecillitatem ani-
 morum torqueret et flecteret, quocumque coepisset,
 sui nemo ipse tam similis esset, quam omnes essent
 omnium. Itaque, quaecumque est hominis definitio,
 20 una in omnis valet; quod argumenti satis est nullam³⁰
 dissimilitudinem esse in genere; quae si esset, non
 una omnis definitio contineret; etenim ratio, qua
 una praestamus beluis, per quam coniectura valemus,
 argumentamur, refellimus, disserimus, conficimus ali-
 25 quid, concludimus, certe est communis, doctrina diffe-
 rens, discendi quidem facultate par. Nam et sensibus
 eadem omnia comprehenduntur, et ea, quae movent
 sensus, itidem movent omnium, quaeque in animis in-
 primuntur, de quibus ante dixi, inchoatae intellegen-
 30 tia, similiter in omnibus inprimuntur, interpresque
 mentis oratio verbis discrepat sententiis congruens;
 nec est quisquam gentis ullius, qui ducem nactus ad
 virtutem pervenire non possit.

Nec solum in rectis, sed etiam in pravitatibus in-¹¹
 35 signis est humani generis similitudo. Nam et volupta-³¹
 tate capiuntur omnes, quae etsi est inlecebra turpi-
 tudinis, tamen habet quiddam simile naturalis boni;

levitate enim et suavitate delectans sic ab errore mentis tamquam salutare aliquid adsciscitur; similique inscitia mors fugitur quasi dissolutio naturae, vita expetitur, quia nos, in quo nati sumus, continet, dolor in maximis malis ducitur quom sua asperitate, 5

32 tum quod naturae interitus videtur sequi; propterque honestatis et gloriae similitudinem beati, qui honorati sunt, videntur, miseri autem, qui sunt inglorii. Molestiae laetitiae, cupiditates timores similiter omnium mentes pervagantur, nec, si opiniones aliae sunt apud 10 alios, idcirco, qui canem et faelem ut deos colunt, non eadem superstitione, qua ceterae gentes, conflictantur. Quae autem natio non comitatem, non benignitatem, non gratum animum et beneficii memorem diligit? quae superbos, quae maleficos, quae crudeles, 15 quae ingratos non aspernatur, non odit? Quibus ex rebus quom omne genus hominum sociatum inter se esse intellegatur, illud extremum est, quod recte vivendi ratio meliores efficit. Quae si adprobatis, pergam ad reliqua; sin quid requiritis, id explicemus 20 prius. *Att.* Nos vero nihil, ut pro utroque respondeam.

12
33 *M.* Sequitur igitur ad participandum alium alio communicandumque inter omnes ius nos natura esse factos. Atque hoc in omni hac disputatione sic intellegi volo, *ius* quod dicam, natura esse, tantam autem 25 esse corruptelam malae consuetudinis, ut ab ea tamquam igniculi extinguantur a natura dati exorianturque et confirmentur vitia contraria. Quodsi, quo modo est natura, sic iudicio homines 'humani', ut ait poëta, 'nihil a se alienum putarent', coleretur 30 ius aequae ab omnibus. Quibus enim ratio a natura data est, isdem etiam recta ratio data est, ergo et lex, quae est recta ratio in iubendo et vetando; si lex, ius quoque; et omnibus ratio; ius igitur datum est omnibus; recteque Socrates exsecrari eum solebat, qui pri- 35

34 mus utilitatem a iure seiunxisset; id enim querebatur caput esse exitiorum omnium. †Unde enim illa Py-

thagorea vox [de amicitia locus]. Ex quo perspicitur, quom hanc benivolentiam tam late longeque diffusam vir sapiens in aliquem pari virtute praeditum contulerit, tum illud effici, quod quibusdam incredibile videatur, sit autem necessarium, ut nihilo sepe plus quam alterum diligat; quid enim est, quod differat, quom sint cuncta paria? Quodsi interesse quippiam tantulum modo potuerit in *amicitia*, amicitiae nomen iam occiderit, cuius est ea vis, ut, simul atque sibi aliquid alter maluerit, nulla sit. Quae praemuniuntur omnia reliquo sermoni disputationique nostrae, quo facilius ius in natura esse positum intellegi possit. De quo quom perpauca dixerō, tum ad ius civile veniam, ex quo haec omnis est nata oratio.

13
35
13
35
25
36
30
35
37

Q. Tu vero iam perpauca scilicet. Ex iis enim, quae dixisti, † Attico videtur mihi quidem certe ex natura ortum esse ius. *Att.* An mihi aliter videri possit? quom haec iam perfecta sint, primum quasi muneribus deorum nos esse instructos et ornatos, secundo autem loco unam esse hominum inter ipsos vivendi parem communemque rationem, deinde omnes inter se naturali quadam indulgentia et benivolentia, tum etiam societate iuris contineri. Quae quom vera esse recte, ut arbitror, concesserimus, qui iam licet nobis a natura leges et iura seiungere? *M.* Recte dicis, et res se sic habet. Verum philosophorum more, non veterum quidem illorum, sed eorum, qui quasi officinas instruxerunt sapientiae, quae fuse olim disputabantur ac libere, ea nunc articulatim distincta dicuntur; nec enim satis fieri censent huic loco, qui nunc est in manibus, nisi separatim hoc ipsum, natura esse ius, disputarint. *Att.* Et scilicet tua libertas disserendi amissa est, aut tu is es, qui in disputando non tuum iudicium sequere, sed auctoritati aliorum pareas. *M.* Non semper, Tite; sed iter huius sermo- nis quod sit, vides: ad res publicas firmandas et ad stabiliendas urbes sanandosque populos omnis nostra

pergit oratio. Quocirca vereor committere, ut non bene provisum et diligenter explorata principia ponantur, nec tamen ut omnibus probentur (nam id fieri non potest), sed ut eis, qui omnia recta atque honesta per se expetenda duxerunt et aut nihil omnino in bonis numerandum, nisi quod per se ipsum laudabile esset, aut certe nullum habendum magnum bonum, nisi quod vere laudari sua sponte posset, — iis omnibus, sive in Academia vetere cum Speusippo, Xenocrate, Polemone manserunt, sive Aristotelem et Theophrastum cum illis congruentis re, genere docendi paulum differentis secuti sunt, sive, ut Zenoni visum est, rebus non commutatis inmutaverunt vocabula, sive etiam Aristonis difficilem atque arduam, sed iam tamen fractam et convictam sectam secuti sunt, ut virtutibus exceptis atque vitiis cetera in summa aequalitate ponerent, — his omnibus haec, quae dixi, probentur. Sibi autem indulgentis et corpori deservientis atque omnia, quae sequantur in vita quaeque fugiant, voluptatibus et doloribus ponderantis, etiamsi vera dicunt (nihil enim opus est hoc loco litibus), in hortulis suis iubeamus dicere atque etiam ab omni societate rei publicae, quouis partem nec norunt ullam neque umquam nosse voluerunt, paulisper facessant rogemus. Perturbatricem autem harum omnium rerum Academiam, hanc ab Arcesila et Carneade recentem, exoremus, ut sileat; nam si invaserit in haec, quae satis scite nobis instructa et composita videntur, nimias edet ruinas; quam quidem ego placare cupio, summovere non audeo.

14
40 . . . . nam et in iis sine illius suffimentis expiati sumus; at vero scelerum in homines atque in deos impietatum nulla expiatio est. Itaque poenas luunt non tam iudiciis (quae quondam nusquam erant, hodie multifariam nulla sunt, ubi sunt, tamen persaepe falsa sunt), sed eos agitant insectanturque furiae non ardentibus taedis, sicut in fabulis, sed angore

conscientiae fraudisque cruciatu. Quodsi homines ab iniuria poena, non natura arcere deberet, quaenam sollicitudo vexaret impios sublato suppliciorum metu? quorum tamen nemo tam audax unquam fuit, quin aut
 5 abnueret a se commissum esse facinus aut iusti sui doloris causam aliquam fingeret defensionemque facinoris a naturae iure aliquo quaereret. Quae si appellare audent impii, quo tandem studio colentur a bonis? Quodsi poena, si metus supplicii, non ipsa turpitudine
 10 deterret ab iniuriosa facinerosaque vita, nemo est iniustus, aut incauti potius habendi sunt improbi; tum 41 autem, qui non ipso honesto movemur, ut boni viri simus, sed utilitate aliqua atque fructu, callidi sumus, non boni; nam quid faciet is homo in tenebris, qui
 15 nihil timet nisi testem et iudicem? quid in deserto quo loco nactus, quem multo auro spoliare possit, inbecillum atque solum? Noster quidem hic natura iustus vir ac bonus etiam conloquetur, iuvabit, in viam deducet; is vero, qui nihil alterius causa faciet
 20 et metietur suis commodis omnia, videtis, credo, quid sit acturus; quodsi negabit se illi vitam erepturum et aurum ablaturum, nunquam ob eam causam negabit, quod id natura turpe iudicet, sed quod metuat, ne emanet, id est ne malum habeat. O rem
 25 dignam, in qua non modo docti, sed etiam agrestes erubescant!

Iam vero illud stultissimum, existimare omnia ¹⁵₄₂ iusta esse, quae sita sint in populorum institutis aut legibus. Etiamne, si quae leges sint tyrannorum? si
 30 triginta illi Athenis leges inponere voluissent, aut si omnes Athenienses delectarentur tyrannicis legibus, num idcirco eae leges iustae haberentur? Nihilo, credo, magis illa, quam interrex noster tulit, ut dictator, quem vellet civium, *indemnatum* aut indicta
 35 causa inpune posset occidere. Est enim unum ius, quo devincta est hominum societas, et quod lex constituit una; quae lex est recta ratio imperandi atque

prohibendi; quam qui ignorat, is est iniustus, sive est illa scripta uspiam sive nusquam. Quodsi iustitia est obtemperatio scriptis legibus institutisque populorum, et si, ut eidem dicunt, utilitate omnia metienda sunt, negleget leges easque perrumpet, si poterit, is, ⁵ qui sibi eam rem fructuosam putabit fore. Ita fit, ut nulla sit omnino iustitia, si neque natura est, ea quae propter utilitatem constituitur, et utilitate illa con-

43 vellitur. Atque, si natura confirmatura ius non erit, *virtutes omnes* tollentur; ubi enim liberalitas, ubi patriae caritas, ubi pietas, ubi aut bene merendi de altero aut referendae gratiae voluntas poterit existere? nam haec nascuntur ex eo, quia natura propensi sumus ad diligendos homines, quod fundamentum iuris est. Neque solum in homines obsequia, sed etiam in ¹⁵ deos caerimoniae religionesque tolluntur, quas non metu, sed ea coniunctione, quae est homini cum deo,

16 conservandas puto. Quodsi populorum iussis, si principum decretis, si sententiis iudicum iura constituerentur, ius esset latrocinari, ius adulterare, ius testa- ²⁰ menta falsa supponere, si haec suffragiis aut scitis

44 multitudinis probarentur. Quae si tanta potestas est stultorum sententiis atque iussis, ut eorum suffragiis rerum natura vertatur, cur non sanciant, ut, quae mala perniciosaque sunt, habeantur pro bonis et sa- ²⁵ lutaribus? aut quor ius ex iniuria lex facere possit, bonum eadem facere non possit ex malo? Atqui nos legem bonam a mala nulla alia nisi naturae norma dividere possumus; nec solum ius et iniuria natura diiudicatur, sed omnino omnia honesta et turpia; nam ³⁰ ut communis intellegentia nobis notas res efficit easque in animis nostris inchoavit, honesta in virtute

45 ponuntur, in vitiis turpia; ea autem in opinione existimare, non in natura posita dementis est. Nam nec arboris nec equi virtus, quae dicitur, in quo abu- ³⁵ timur nomine, in opinione sita est, sed in natura; quod si ita est, honesta quoque et turpia natura

diiudicanda sunt. Nam si opinione universa virtus,
 eadem eius etiam partes probarentur; quis igitur pru-
 dentem et, ut ita dicam, catum non ex ipsius habitu,
 sed ex aliqua re externa iudicet? est enim virtus per-
 5fecta ratio, quod certe in natura est; igitur omnis
 honestas eodem modo. Nam ut vera et falsa, ut con- 17
 sequentia et contraria sua sponte, non aliena iudican-
 tur, sic constans et perpetua ratio vitae, quae virtus
 est, itemque inconstantia, quod est vitium, sua natura
 10 . . . probavit, nos ingenia iuvenum non item? an in- 46
 genia natura, virtutes et vitia, quae existunt ab in-
 geniis, aliter iudicabuntur? an ea non aliter, honesta
 et turpia non ad naturam referri necesse erit? Quod
 laudabile bonum est, in se habeat, quod laudetur,
 15 necesse est; ipsum enim bonum non est opinionibus,
 sed natura; nam ni ita esset, beati quoque opinione
 essent; quo quid dici potest stultius? Quare quom et
 bonum et malum natura iudicetur et ea sint principia
 naturae, certe honesta quoque et turpia simili ratione
 20 diiudicanda et ad naturam referenda sunt. Sed per- 47
 turbat nos opinionum varietas hominumque dissensio,
 et quia non idem contingit in sensibus, hos natura
 certos putamus, illa, quae aliis sic, aliis secus nec
 isdem semper uno modo videntur, ficta esse dicimus;
 25 quod est longe aliter. Nam sensus nostros non pa-
 rens, non nutrix, non magister, non poëta, non scaena
 depravat, non multitudinis consensus abducit a vero;
 animis omnes tenduntur insidiae vel ab iis, quos modo
 enumeravi, qui teneros et rudes quom acceperunt, in-
 30 ficiunt et flectunt, ut volunt, vel ab ea, quae penitus
 in omni sensu implicata insidet, imitatrix boni, volup-
 tas, malorum autem mater omnium, quouis blanditiis
 corrupti, quae natura bona sunt, quia dulcedine hac
 et scabie carent, non cernunt satis.

85 Sequitur, ut conclusa mihi iam haec sit omnis 18
 oratio, id quod ante oculos ex iis est, quae dicta sunt, 48
 et ius et omne honestum sua sponte esse expetendum;

etenim omnes viri boni ipsam aequitatem et ius ipsum amant, nec est viri boni errare et diligere, quod per se non sit diligendum; per se igitur ius est expetendum et colendum; quodsi ius, etiam iustitia; sin ea, reliquae quoque virtutes per se colendae sunt. Quid? liberalitas gratuitane est an mercennaria? si sine praemio benigna est, gratuita, si cum mercede, conducta; nec est dubium, quin is, qui liberalis benignusve dicitur, officium, non fructum sequatur; ergo item iustitia nihil expetit praemii, nihil pretii; per se igitur expetit. Eademque omnium virtutum causa atque sententia est. Atque etiam, si emolumentis, non suapte *vi* virtus expetitur, una erit virtus, quae malitia rectissime dicitur; ut enim quisque maxime ad suum commodum refert, quaecumque agit, ita minime est vir bonus, ut, qui virtutem praemio metiuntur, nullam virtutem nisi malitiam putent. Ubi enim beneficus, si nemo alterius causa benigne facit? ubi gratus, † si non eum ipsi cernunt grati, quoi referunt gratiam? ubi illa sancta amicitia, si non ipse amicus per se amatur toto pectore, ut dicitur? qui etiam deserendus et abiciendus est desperatis emolumentis et fructibus; quo quid potest dici immanius? Quodsi amicitia per se colenda est, societas quoque hominum et aequalitas et iustitia per se *est* expetenda; quod ni ita est, omnino iustitia nulla est; id enim iniustissimum ipsum est, iustitiae mercedem quaerere. Quid vero de modestia, quid de temperantia, quid de continentia, quid de verecundia, pudore pudicitiaque dicemus? infamiaene metu non esse petulantis an legum et iudiciorum? Innocentes ergo et verecundi sunt, ut bene audiant, et ut rumorem bonum colligant, erubescunt; pudet etiam loqui de pudicitia. At me istorum philosophorum pudet, qui ullum iudicium vitare nisi vitio ipso vitato *honestum* putant. Quid enim? possumus eos, qui a stupro arcentur infamiae metu, pudicos dicere, quom ipsa infamia propter rei turpitudinem consequatur? nam

quid aut laudari rite aut vituperari potest, si ab eius natura recesseris, quod aut laudandum aut vituperandum putes? An corporis pravitates, si erunt perinsignes, habebunt aliquid offensionis, animi deformitas non habebit? cuius turpitudine ex ipsis vitiis facillime perspici potest; quid enim foedius avaritia, quid inmanius libidine, quid contemptius timiditate, quid abiecius tarditate et stultitia dici potest? Quid ergo eos, qui singulis vitiis excellunt aut etiam pluribus, propter damna aut detrimenta aut cruciatus aliquos miseros esse dicimus an propter vim turpitudinemque vitiorum? quod item ad contrariam laudem in virtute dici potest. Postremo, si propter alias res virtus expetitur, melius esse aliquid quam virtutem necesse est; pecuniamne igitur an honores an formam an valetudinem? quae et, quom adsunt, perparva sunt, et, quam diu adfutura sint, certum sciri nullo modo potest; an, id quod turpissimum dictu est, voluptatem? At in ea quidem spernenda et repudianda virtus vel maxime cernitur.

Sed videtisne, quanta series rerum sententiarumque sit, atque ut ex alio alia nectantur? quin lababar longius, nisi me retinuissem. *Q.* Quo tandem? libenter enim, frater, † quod istam orationem tecum prolaber. *M.* Ad finem bonorum, quo referuntur et quous apiscendi causa sunt facienda omnia, controversam rem et plenam dissensionis inter doctissimos, sed aliquando iam iudicandam. *Att.* Qui istuc fieri potest L. Gellio mortuo? *M.* Quid tandem id ad rem? *Att.* Quia me Athenis audire ex Phaedro meo memini Gellium, familiarem tuum, quom pro consule ex praetura in Graeciam venisset [que], Athenis philosophos, qui tum erant, in locum unum convocasse ipsisque magno opere auctorem fuisse, ut aliquando controversiarum aliquem facerent modum; quodsi essent eo animo, ut nollent aetatem in litibus conterere, posse rem convenire; et simul operam suam illis esse pol-

licitum, si posset inter eos aliquid convenire. *M.* Iocularare istuc quidem, Pomponi, et a multis saepe derisum; sed ego plane vellem me arbitrum inter antiquam Academiam et Zenonem datum. *Att.* Quo tandem istuc modo? *M.* Quia de re una solum dissident, de ceteris mirifice congruunt. *Att.* Ain tandem?

54 unane est solum dissensio? *M.* Quae quidem ad rem pertineat, una, quippe quom antiqui omne, quod secundum naturam esset, quo iuvaremur in vita, bonum esse decreverint, hic *nihil*, nisi quod honestum esset, 10 putarit bonum. *Att.* Parvam vero controversiam dicis, at non eam, quae dirimat omnia! *M.* Probe quidem sentires, si re ac non verbis dissiderent. *Att.* Ergo adsentiris Antiocho, familiari meo, (magistro enim non audeo dicere) quocum vixi, et qui me ex 15 nostris paene convellit hortulis deduxitque in Academiam perpauculis passibus. *M.* Vir iste fuit ille *quidem* prudens et acutus et in suo genere perfectus mihi que, ut scis, familiaris; quoi tamen ego adsentiar in omnibus necne, mox videro; hoc dico, controver-

55 siam totam istam posse sedari. *Att.* Qui istuc tandem vides? *M.* Quia, si, ut Chius Aristo dixit solum bonum esse, quod honestum esset, malumque, quod turpe, ceteras res omnis plane paris ac ne minimum quidem, utrum adessent an abessent, interesse, valde 25 a Xenocrate et Aristotele et ab illa Platonis familia discreparet essetque inter eos de re maxima et de omni vivendi ratione dissensio; nunc vero, quom decus, quod antiqui summum bonum esse dixerant, hic solum bonum dicat, itemque dedecus illi summum 30 malum, hic solum, divitias, valetudinem, pulchritudinem commodas res appellet, non bonas, paupertatem, debilitatem, dolorem incommodas, non malas, sentit idem, quod Xenocrates, quod Aristoteles, loquitur alio modo. Ex hac autem non rerum, sed ver-

borum discordia controversia est nata de finibus, in qua, quoniam usus capionem duodecim tabulae intra 35

quinque pedes esse noluerunt, depasci veterem possessionem Academiae ab hoc acuto homine non sinemus nec Mamilia lege singuli, sed e XII tres arbitri finis regemus. *Q.* Quamnam igitur sententiam dicimus? *M.* Requiri placere terminos, quos Socrates pegerit, iisque parere. *Q.* Praeclare, frater, iam nunc a te verba usurpantur civilis iuris et legum, quo de genere expecto disputationem tuam; nam ista quidem magna diiudicatio est, ut ex te ipso saepe cognovi. *Sed* certe ita res se habet, ut ex natura vivere summum bonum sit, id est vita modica et apta virtute perfrui aut naturam sequi et eius quasi lege vivere, id est nihil, quantum in ipso sit, praetermittere, quo minus ea, quae natura postulet, consequatur, quod inter haec velit virtute tamquam lege vivere. Quapropter hoc diiudicari nescio an numquam, sed hoc sermone certe non potest, siquidem id, quod suscepimus, perfecturi sumus.

Arr. At ego huc declinabam, nec invitus. *Q.* Licet aliam; nunc id agamus, quod coepimus, quom praesertim ad id nihil pertineat haec de summo malo bonoque dissensio. *M.* Prudentissime, Quinte, dicis; nam quae a me adhuc dicta sunt, ... *Q.* Nec Lycurgi leges neque Solonis neque Charondae neque Zaleuci nec nostras duodecim tabulas nec plebiscita desidero, sed te existimo quom populis, tum etiam singulis hodierno sermone leges vivendi et disciplinam daturum. *M.* Est huius vero disputationis, Quinte, proprium id, quod expectas, atque utinam esset etiam facultatis meae! Sed profecto ita se res habet, ut, quoniam vitiorum emendatricem legem esse oportet commendatricemque virtutum, ab ea vivendi doctrina ducatur. Ita fit, ut mater omnium bonarum rerum *sit* sapientia, a quoniam amore Graeco verbo philosophia nomen invenit, qua nihil a dis immortalibus uberius, nihil florentius, nihil praestabilius hominum vitae datum est. Haec enim una nos quom ceteras

22
57

58

res omnes, tum, quod est difficillimum, docuit, ut
 nosmet ipsos nosceremus; cuius praecepti tanta vis et
 tanta sententia est, ut ea non homini quoipiam, sed
 59 Delphico deo tribueretur. Nam qui se ipse norit, pri-
 mum aliquid se habere sentiet divinum ingeniumque 5
 in se suum sicut simulacrum aliquod dicatum putabit
 tantoque munere deorum semper dignum aliquid et
 faciet et sentiet et, quom se ipse perspexerit totum-
 que temptarit, intellet, quem ad modum a natura
 subornatus in vitam venerit quantaque instrumenta 10
 habeat ad obtinendam adipiscendamque sapientiam,
 quoniam principio rerum omnium quasi adumbratas
 intellegentias animo ac mente conceperit, quibus in-
 23 lustratis sapientia duce bonum virum et ob eam ipsam
 60 causam cernat se beatum fore. Nam quom animus 15
 cognitis perceptisque virtutibus a corporis obsequio
 indulgentiaque discesserit voluptatemque sicut labem
 aliquam dedecoris oppresserit omnemque mortis do-
 23 lorisque timorem effugerit societatemque caritatis co-
 61 ierit cum suis omnisque natura coniunctos suos duxerit 20
 cultumque deorum et puram religionem susceperit et
 exacuerit illam, ut oculorum, sic ingenii aciem ad
 bona seligenda et reicienda contraria, quae virtus ex
 providendo est appellata prudentia, quid eo dici aut
 61 cogitari poterit beatius? Idemque quom caelum, ter- 25
 ras, maria rerumque omnium naturam perspexerit,
 eaque unde generata, quo recursura *aliquando*, quo
 modo obitura, quid in iis mortale et caducum, quid
 divinum aeternumque sit, viderit ipsumque ea mode-
 rantem et regentem paene prenderit seseque non † 30
 omnis circumdatum moenibus popularem alicuius de-
 finiti loci, sed civem totius mundi quasi unius urbis
 agnoverit, in hac ille magnificentia rerum atque in
 hoc conspectu et cognitione naturae, di immortales,
 quam se ipse noscet! quod Apollo praecepit Pythius, 35
 24 quam contemnet, quam despiciet, quam pro nihilo pu-
 62 tabit ea, quae volgo dicuntur amplissima! Atque haec

omnia quasi saepimento aliquo vallabit disserendi ratione, veri et falsi iudicandi scientia et arte quadam intellegendi, quid quamque rem sequatur, et quid sit quoique contrarium. Quomque se ad civilem societatem
 5 natum senserit, non solum illa subtili disputatione sibi utendum putabit, sed etiam fusa latius perpetua oratione, qua regat populos, qua stabiliat leges, qua castiget improbos, qua tueatur bonos, qua laudet claros viros, qua praecepta salutis et laudis apte ad persuadendum edat suis civibus, qua hortari ad decus,
 10 revocare a flagitio, consolari possit ad afflictos factaque et consulta fortium et sapientium cum improborum ignominia sempiternis monumentis prodere. Quae quom
 15 ciantur ab iis, qui se ipsi velint nosse, earum parens est educatrixque sapientia. *ATT.* Laudata quidem a te graviter et vere; sed quorsus hoc pertinet? *M.* Pri- 63
 mum ad ea, Pomponi, de quibus acturi iam sumus, quae tanta esse volumus; non enim erunt, nisi ea
 20 fuerint, unde illa manant, amplissima. Deinde facio et lubenter et, ut spero, recte, quod eam, quous studio teneor quaeque me eum, quicumque sum, effecit, non possum silentio praeterire. *ATT.* Vero facis et merito et pie, fuitque id, ut dicis, in hoc sermone faciendum.

M. TULLII CICERONIS
DE LEGIBUS

LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

Cum ius omne vel divinum sit vel humanum, divini autem prima necessario debeat esse cura, ab hoc merito initium fecit Cicero totamque religionem hoc libro constituit. Repetit autem disputationem ab aeterna illa et summa lege, quae est ratio divina et humana, apta ad vetandum et iubendum (cap. 4). Deinde ipsam proponit legem e legibus Numae et moribus Romanis ductam (cap. 8, 9) praemisso prooemio de legis laudibus iisque propriis generis sui (cap. 7). Reliqua autem pars libri versatur in ista lege explicanda et quasi suadenda, ut, quibus de causis quaeque legis pars probetur, intellegatur. In quo non solum Platonem aliosque Graecos philosophos imitatur, qui de legibus scripserunt (v. lib. III cap. 5, 6), sed etiam consuetudinem magistratum Romanorum, qui in legibus ferendis rogandisque primum de universa legum laude et necessitate dicere, deinde a praecone scriba subiciente recitari legem, tum, ubi docendo, explicando rationibusque adferendis eam suaserant, populum discedere et datis tabellis in sua quemque tribu suffragium ferre iubere consueverant (lib. III cap. 4 extr.).

¹
¹ *Atticus.* Sed visne, quoniam et satis iam ambulatum est et tibi aliud dicendi initium sumendum est, locum mutemus et in insula, quae est in Fibreno (nam, opinor, *id* illi alteri flumini nomen est), sermoni reliquo demus operam sedentes? *M.* Sane qui-⁵
² dem; nam illo loco libentissime soleo uti, sive quid
² mecum ipse cogito sive [aut] quid scribo aut lego. *Att.* Equidem, qui nunc potissimum huc venerim, satiari non queo magnificasque villas et pavimenta marmorea et laqueata tecta contemno; ductus vero aquarum,¹⁰

quos isti Nilos et Euripos vocant, quis non, quom
 haec videat, inriserit? Itaque, ut tu paulo ante de
 lege et de iure disserens ad naturam referebas omnia,
 sic in his ipsis rebus, quae ad quietem animi de-
 5 lectionemque quaeruntur, natura dominatur. Quare
 antea mirabar (nihil enim his in locis nisi saxa et
 montes cogitabam, itaque ut facerem, et orationibus
 inducebar tuis et versibus), sed mirabar, ut dixi, te
 tam valde hoc loco delectari; nunc contra miror te,
 10 quom Roma absis, usquam potius esse. *M.* Ego vero, 8
 quom licet plurius dies abesse, praesertim hoc tempore
 anni, et amoenitatem et salubritatem hanc sequor,
 raro autem licet. Sed nimirum me alia quoque causa
 delectat, quae te non attingit, Tite. *Att.* Quae tandem
 15 ista causa est? *M.* Quia, si verum dicimus, haec est
 mea et huius fratris mei germana patria; hic enim
 orti stirpe antiquissima sumus, hic sacra, hic genus,
 hic maiorum multa vestigia. Quid plura? hanc vides
 villam, ut nunc quidem est, lautius aedificatam patris
 20 nostri studio, qui quom esset infirma valetudine, hic
 fere aetatem egit in litteris. Sed hoc ipso in loco,
 quom avos viveret et antiquo more parva esset villa,
 ut illa Curiana in Sabinis, me scito esse natum. Quare
 inest nescio quid et latet in animo ac sensu meo,
 25 quo me plus hic locus fortasse delectet, siquidem etiam
 ille sapientissimus vir, Ithacam ut videret, immortali-
 tatem scribitur repudiasset. *Att.* Ego vero tibi istam
 iustam causam puto, cur huc libentius venias atque
 hunc locum diligas; quin ipse, vere dicam, sum illi
 30 villae amicior modo factus atque huic omni solo, in
 quo tu ortus et procreatus es; movemur enim nescio
 quo pacto locis ipsis, in quibus eorum, quos diligimus
 aut admiramur, adsunt vestigia. Me quidem ipsae
 illae nostrae Athenae non tam operibus magnificis
 35 exquisitisque antiquorum artibus delectant quam re-
 cordatione summorum virorum, ubi quisque habitare,
 ubi sedere, ubi disputare sit solitus, studioseque eorum

etiam sepulchra contemplor. Quare istum, ubi tu es natus, plus amabo posthac locum. *M.* Gaudeo igitur
 5 me incunabula paene mea tibi ostendisse. *Att.* Equidem me cognosse admodum gaudeo. Sed illud tamen
 quale est, quod paulo ante dixisti, hunc locum, id est, 5
 ut ego te accipio dicere, Arpinum, germanam patriam esse vestram? Numquid duas habetis patrias? an est una illa patria communis? nisi forte sapienti illi Cato-
 ni fuit patria non Roma, sed Tusculum. *M.* Ego mehercule et illi et omnibus municipibus duas esse 10
 censeo patrias, unam naturae, alteram civitatis; ut ille Cato, quom esset Tusculi natus, in populi Romani civitatem susceptus est; ita, quom ortu Tusculanus
 esset, civitate Romanus, habuit alteram loci patriam, alteram iuris; ut vestri Attici, prius quam Theseus 15
 eos demigrare ex agris et in astu, quod appellatur, omnis se conferre iussit, et sui erant iidem et Attici, sic nos et eam patriam ducimus, ubi nati, *et illam, a qua excepti* sumus. Sed necesse est caritate eam prae-
 stare, † qua rei publicae nomen universae civitatis 20
 est; pro qua mori et cui nos totos dedere et in qua nostra omnia ponere et quasi consecrare debemus; dulcis autem non multo secus est ea, quae genuit, quam illa, quae exceptit. Itaque ego hanc meam esse patriam prorsus numquam negabo, dum illa sit maior, 25
 haec in ea contineatur . . . habet civitatis et unam
 3
 6 illam civitatem putat. *Att.* Recte igitur Magnus ille noster me audiente posuit in iudicio, quom pro Ampio tecum simul diceret, rem publicam nostram iustissimas huic municipio gratias agere posse, quod ex eo 30
 duo sui conservatores exitissent; uti iam videar adduci hanc quoque, quae te procreavit, esse patriam tuam.

Sed ventum in insulam est. Hac vero nihil est amoenius. Etenim hoc quasi rostro finditur Fibrenus 35
 et divisus aequaliter in duas partes latera haec adluit rapideque dilapsus cito in unum confluit et tan-

tum complectitur, quod satis sit modicae palaestrae, loci; quo effecto, tamquam id habuerit operis ac muneris, ut hanc nobis efficeret sedem ad disputandum, statim praecipitat in Lirem et, quasi in familiam patriciam venerit, amittit nomen obscurius Liremque multo gelidiorum facit; nec enim ullum hoc frigidius flumen attingi, quom ad multa accesserim, ut vix pede temptare id possim, quod in Phaedro Platonis facit Socrates. *M.* Est vero ita; sed tamen huic amoenitati, quem ex Quinto saepe audio, Thyamis Epirotes tuus ille nihil, opinor, concesserit. *Q.* Est ita, ut dicis; cave enim putes Attici nostri Amalthio platanisque illis quicquam esse praeclarius. Sed, si videtur, considamus hic in umbra atque ad eam partem sermonis, ex qua egressi sumus, revertamur. *M.* Praeclare exigis, Quinte, (at ego effugisse arbitrabar) et tibi horum nihil deberi potest. *Q.* Ordire igitur; nam hunc tibi totum dicamus diem.

M. 'A Iove Musarum primordia', sicut in Aratio carmine orsi sumus. *Q.* Quorsum istuc? *M.* Quia nunc item ab eodem et a ceteris dis immortalibus sunt nobis agendi capienda primordia. *Q.* Optime vero, frater, et fieri sic decet.

M. Videamus igitur rursus, prius quam adgrediamur ad leges singulas, vim naturamque legis, ne, quom referenda sint ad eam nobis omnia, labamur interdum errore sermonis ignoremusque vim rationis eius, qua iura nobis definienda sint. *Q.* Sane quidem hercle, et est ista recta docendi via. *M.* Hanc igitur video sapientissimorum fuisse sententiam, legem neque hominum ingeniis excogitatam nec scitum aliquod esse populorum, sed aeternum quiddam, quod universum mundum regeret imperandi prohibendique sapientia. Ita principem legem illam et ultimam mentem esse dicebant omnia ratione aut cogentis aut vetantis dei; ex quo illa lex, quam di humano generi dederunt, recte est laudata; est enim ratio mensque

sapientis ad iubendum et ad deterrendum idonea.
 9 Q. Aliquotiens iam iste locus a te tactus est; sed ante
 quam ad populares leges venias, vim istius caelestis
 legis explana, si placet, ne aestus nos consuetudinis
 absorbeat et ad sermonis morem usitati trahat. M. A 5
 parvis enim, Quinte, didicimus 'SI IN IUS VOCAT' atque
 eius modi 'leges' alias nominare. Sed vero intellegi
 sic oportet, et hoc et alia iussa ac vetita populorum
 vim habere ad recte facta vocandi et a peccatis avo- 10
 candi, quae vis non modo senior est quam aetas po-
 pulorum et civitatum, sed aequalis illius caelum at-
 10 que terras tuentis et regentis dei. Neque enim esse
 mens divina sine ratione potest, nec ratio divina non
 hanc vim in rectis pravisque sancendis habet, nec,
 quia nusquam erat scriptum, ut contra omnis hostium 15
 copias in ponte unus adsisteret a tergoque pontem
 interseindi iuberet, idcirco minus Coclitem illum rem
 gessisse tantam fortitudinis lege atque imperio puta-
 bimus, nec, si regnante L. Tarquinio nulla erat Ro-
 mae scripta lex de stupris, idcirco non contra illam 20
 legem sempiternam Sex. Tarquinius vim Lucretiae,
 Tricipitini filiae, attulit. Erat enim ratio profecta a
 rerum natura et ad recte faciendum impellens et a
 delicto avocans, quae non tum denique incipit lex esse,
 quom scripta est, sed tum, quom orta est; orta autem 25
 est simul cum mente divina. Quam ob rem lex vera
 atque princeps apta ad iubendum et ad vetandum
 ratio est recta summi Iovis.

5
 11 Q. Adsentior, frater, ut, quod est rectum verumque,
 aeternum quoque sit neque cum litteris, quibus scita 30
 scribuntur, aut oriatur aut occidat. M. Ergo ut illa
 divina mens summa lex est, item, quom in homine
 est perfecta, . . . in mente sapientis; quae sunt autem
 varie et ad tempus discriptae populis, favore magis
 quam re legum nomen tenent. Omnem enim legem, 35
 quae quidem recte lex appellari possit, esse laudabilem
 quibusdam talibus argumentis docent: Constat

profecto ad salutem civium civitatumque incolumitatem vitamque hominum quietam et beatam inventas esse leges, eosque, qui primum eius modi scita sanxerint, populis ostendisse ea se scripturos atque laturos, quibus illi adscitis susceptisque honeste beateque viverent; quaeque ita composita sanctaque essent, eas leges videlicet nominarent. Ex quo intellegi par est eos, qui perniciose et iniusta populis iussa descripserint, quom contra fecerint quam polliciti professique sint, quidvis potius tulisse quam leges, ut perspicuum esse possit in ipso nomine legis interpretando inesse vim et sententiam iusti et veri legendi. Quaero igitur a te, Quinte, sicut illi solent: Quo si civitas careat, ob eam ipsam causam, quod eo careat, pro nihilo habenda sit, id estne numerandum in bonis? *Q.* Ac maxumis quidem. *M.* Lege autem carens civitas estne ob id ipsum habenda nullo loco? *Q.* Dicitur aliter non potest. *M.* Necesse est igitur legem haberi in rebus optimis. *Q.* Prorsus adsentior. *M.* Quid, quod multa perniciose, multa pestifere sciscuntur in populis, quae non magis legis nomen adtingunt, quam si latrones aliquas consessu sua sanxerint? Nam neque medicorum praecepta dici vere possunt, si quae inscii imperitique pro salutaribus mortifera conscripserunt, neque in populo lex, cuiusmodi fuerit illa, etiamsi perniciosum aliquid populus acceperit. Ergo est lex iustorum iniustorumque distinctio ad illam antiquissimam et rerum omnium principem expressa naturam, ad quam leges hominum deriguntur, quae supplicio improbos adficiunt, defendunt ac tuentur bonos.

Q. Praeclare intellego nec vero iam aliam esse ullam legem puto non modo habendam, sed ne appellandam quidem. *M.* Igitur tu Titias et Apuleias leges nullas putas? *Q.* Ego vero ne Livias quidem. *M.* Et recte, quae praesertim uno versiculo senatus puncto temporis sublatae sint; lex autem illa, cuius vim explicavi, neque tolli neque abrogari potest.

Q. Eas tu igitur leges rogabis videlicet, quae numquam abrogentur. M. Certe, si modo acceptae a duobus vobis erunt. Sed, ut vir doctissimus fecit Plato atque idem gravissimus philosophorum omnium, qui princeps de re publica conscripsit idemque separatim⁵ de legibus eius, id mihi credo esse faciendum, ut, prius quam ipsam legem recitem, de eius legis laude dicam. Quod idem et Zaleucum et Charondam fecisse video, quom quidem illi non studii et delectationis, sed rei publicae causa leges civitatibus suis scripserunt. Quos imitatus Plato videlicet hoc quoque legis putavit esse, persuadere aliquid, non omnia vi ac minis¹⁰ cogere. Q. Quid, quod Zaleucum istum negat ullum fuisse Timaeus? M. At ait Theophrastus, auctor haud deterior mea quidem sententia (meliorem multi nominant); commemorant vero ipsius cives, nostri clientes, Locri. Sed sive fuit sive non fuit, nihil ad rem; loquimur, quod traditum est.

¶ Sit igitur hoc iam a principio persuasum civibus, dominos esse omnium rerum ac moderatores deos,²⁰ eaque, quae gerantur, eorum geri iudicio ac numine, eosdemque optime de genere hominum mereri et, qualis quisque sit, quid agat, quid in se admittat, qua mente, qua pietate colat religiones, intueri piorumque et impiorum habere rationem; his enim rebus inbutae mentes²⁵ haud sane abhorrebunt ab utili aut a vera sententia. Quid est enim verius quam neminem esse oportere tam stulte adrogantem, ut in se rationem et mentem putet inesse, in caelo mundoque non putet? aut ut ea, quae vix summa ingenii *ratione comprehendantur*, *nulla* ratione moveri putet? Quem vero astrorum ordines, quem dierum noctiumque vicissitudines, quem mensum temperatio quemque ea, quae gignuntur nobis ad fruendum, non gratum esse cogunt, hunc hominem omnino numerari qui decet? Quomque omnia,³⁰ quae rationem habent, praestent iis, quae sint rationis expertia, nefasque sit dicere ullam rem praestare na-

turae omnium rerum, rationem inesse in ea confitendum est. Utilis esse autem has opiniones quis neget, quom intellegat, quam multa firmentur iure iurando, quantae salutis sint foederum religiones, quam multos
 5 divini supplicii metus a scelere revocarit, quamque sancta sit societas civium inter ipsos diis immortalibus interpositis tum iudicibus, tum testibus? Habes legis prooemium; sic enim haec appellat Plato. Q. Ha- 17
 beo vero, frater, et in hoc admodum delector, quod
 10 in aliis rebus aliisque sententiis versaris atque ille. Nihil enim tam dissimile quam vel ea, quae ante dixisti, vel hoc ipsum de deis exordium; unum illud mihi videris imitari, orationis genus. M. Velle fortasse; quis enim id potest aut umquam poterit imitari?
 15 Nam sententias interpretari perfacile est; quod quidem ego facerem, nisi plane esse vellem meus. Quid enim negotii est eadem prope verbis isdem conversa dicere? Q. Prorsus adsentior; verum, ut modo tute dixisti, te esse malo tuum. Sed iam exprome, si placet, istas leges de religione. M. Expromam equidem, 18
 20 ut potero, et, quoniam et locus et sermo familiaris est, legum leges voce proponam. Q. Quidnam id est? M. Sunt certa legum verba, Quinte, neque ita prisca, ut in veteribus XII sacratisque legibus, et tamen, quo
 25 plus auctoritatis habeant, paulo antiquiora, quam hic sermo est. Eum morem igitur cum brevitate, si potuero, consequar. Leges autem a me edentur non perfectae (nam esset infinitum), sed ipsae summae rerum atque sententiae. Q. Ita vero necesse est; quare audiamus. 8
 30 M. Ad divos adeunto caste, pietatem adhibento, opes amovento. Qui secus faxit, deus ipse vindex erit. 19

Separatim nemo habessit deos neve novos neve advenas nisi publice adscitos; privatim
 35 colunto, quos rite a patribus cultos acceperint.
 In urbibus delubra habento; lucos in agris habento et Larum sedes.

Ritus familiae patrumque servanto.

Divos et eos, qui caelestes semper habiti, colunto et ollos, quos endo caelo merita locaverint, Herculem, Liberum, Aesculapium, Castorem, Pollucem, Quirinum, ast olla, propter 5 quae datur homini ascensus in caelum, Mentem, Virtutem, Pietatem, Fidem, earumque laudum delubra sunt, ne uncula vitiorum.

Sacra sollemnia obeunto.

Feriis iurgia amovento easque in famulis 10 operibus patratis habento, itaque ut ita cadat in annuis anfractibus, descriptum esto. Certasque fruges certasque bacas sacerdotes publice libanto; hoc certis sacrificiis ac die- 20 bus; itemque alios ad dies ubertatem lactis 15 feturaeque servanto; idque ne committi possit, ad eam rem, rationem cursus annuos sacerdotes finiunto; quaeque quoique divo decorae grataeque sint hostiae, providento.

Divisque aliis *alii* sacerdotes, omnibus pon- 20 tifices, singulis flamines sunt. Virginesque Vestales in urbe custodiunto ignem foci publici sempiternum.

Quoque haec privatim et publice modo ritu- 25 que fiant, discunto ignari a publicis sacerdotibus. Eorum autem genera sunt tria, unum, quod praesit caerimoniis et sacris, alterum, quod interpretetur fatidicorum et vatium ec- 30 fata incognita, quorum senatus populusque adsciverit; interpretes autem Iovis optimi 30 maximi, publici augures, signis et auspiciis 21 † postea vidento, disciplinam tenento sacer- 35 dotesque, vineta virgetaque et salutem populi auguranto, quique agent rem duelli quique popularem, auspicium praemonento, ollique 35 obtemperanto, divorumque iras providento 35 sisque apparento caelique fulgora regionibus

ratis temperanto, urbemque et agros [et] templa
 liberata et effata habento. Quaeque augur in-
 iusta nefasta, vitiosa dira defixerit, inrita
 infectaque sunt; quique non paruerit, capi-
 5 tal esto.

Foederum pacis, belli, indotiarum ratorum 9
 fetiales iudices, nontii sunt, bella disceptanto.

Prodigia, portenta ad Etruscos haruspices,
 si senatus iussit, deferunto, Etruriaque prin-
 10 cipes disciplinam doceto. Quibus divis cre-
 verint, procuranto, idemque fulgora atque ob-
 stita pianto.

Nocturna mulierum sacrificia ne sunt praeter
 15 olla, quae pro populo rite fient; neve quem
 initiant nisi, ut adsolet, Cereri Graeco sacro.

Sacrum commissum, quod neque expiari 22
 poterit, impie commissum esto; quod expiari
 poterit, publici sacerdotes expianto.

Loedis publicis, †quod sine curriculo et sine
 20 certatione corporum fiat, popularem laetitiam
 in cantu et fidibus et tibiis moderanto eamque
 cum divum honore iungunto.

Ex patriis ritibus optuma colunto.

Praeter Idaeae matris famulos, eosque iu-
 25 stis diebus, ne quis stipem cogito.

Sacrum sacrove commendatum qui clepsit
 rapsitve, parricida esto.

Periurii poena divina exitium, humana de-
 decus.

30 Incestum pontifices supremo supplicio san-
 ciunto.

Impius ne audeto placare donis iram deorum.

Caute vota reddunto; poena violati iuris
 esto. Quocirca ne quis agrum consecrato.
 35 Auri, argenti, eboris sacrandi modus esto.

Sacra privata perpetua manento.

Deorum Manium iura sancta sunt. Bonos

leto datos divos habento; sumptum in ollos luctumque minuunto.

10
23

Arr. Conclusa quidem est a te permagna lex sane quam brevi; sed, ut mihi quidem videtur, non multum discrepat ista constitutio religionum a legibus Numae nostrisque moribus. *M.* An censes, quom in illis de re publica libris persuadere videatur Africanus omnium rerum publicarum nostram veterem illam fuisse optimam, non necesse esse optimae rei publicae leges dare consentaneas? *Arr.* Immo prorsus ita censeo. *M.* Ergo adeo expectate leges, quae genus illud optimum rei publicae contineant, et, si quae forte a me hodie rogabuntur, quae non sint in nostra re publica nec fuerint, tamen erunt fere in more maiorum, qui tum ut lex valebat. *Arr.* Suade igitur, si placet, istam ipsam legem, ut ego 'UTEI [TU] ROGAS' possim dicere. *M.* Ain tandem? Attice, non es dicturus aliter? *Arr.* Prorsus maiorem quidem rem nullam sciscam aliter, in minoribus, si voles, remittam hoc tibi. *Q.* Atque mea quidem eadem sententia est. *M.* At, ne longum fiat, videte. *Arr.* Utinam quidem! quid enim agere malumus?

M. Caste iubet lex adire ad deos, animo videlicet, in quo sunt omnia; nec tollit castimoniam corporis, sed hoc oportet intellegi, quom multum animus corpori praestet observeturque, ut casta corpora adhibeantur, multo esse in animis id servandum magis. Nam illud vel aspersione aquae vel dierum numero tollitur; animi labes nec diurnitate evanescere nec annibus ullis elui potest. Quod autem pietatem adhiberi, opes amoveri iubet, significat probitatem gratam esse deo, sumptum esse removendum. Quid enim? paupertatem quom divitiis etiam inter homines esse aequalem velimus, cur eam sumptu ad sacra addito deorum aditu arceamus? praesertim quom ipsi deo nihil minus gratum futurum sit quam non omnibus patere ad se placandum et colendum viam. Quod

autem non iudex, sed deus ipse vindex constituitur, praesentis poenae metu religio confirmari videtur.

Suosque deos aut novos aut alienigenas coli confusionem habet religionum et ignotas caerimonias † nos
 5 sacerdotibus. Nam a patribus acceptos deos ita pla- 26
 cet coli, si huic legi paruerint ipsi patres.

Delubra esse in urbibus censeo nec sequor magos Persarum, quibus auctoribus Xerses inflammasse templa Graeciae dicitur, quod parietibus includerent deos, qui-
 10 bus omnia deberent esse patentia ac libera, quorum-
 que hic mundus omnis templum esset et domus. Me- 11
 lius Graii atque nostri, qui ut auferent pietatem in
 deos, easdem illos urbis quas nos incolere voluerunt;
 adfert enim haec opinio religionem utilem civitatibus,
 15 siquidem et illud bene dictum est a Pythagora, doc-
 tissimo viro, tum maxume et pietatem et religionem
 versari in animis, quom rebus divinis operam dare-
 mus, et quod Thales, qui sapientissimus in septem
 20 rent, deorum esse plena; fore enim omnis castiores,
 veluti quom in fanis essent maxime religiosi. Est
 enim quaedam opinione species deorum in oculis, non
 solum in mentibus. Eandemque rationem luci habent 27
 in agris. Neque ea, quae a maioribus prodita est
 25 quom dominis, tum famulis posita in fundi villaeque
 conspectu, religio Larum, repudianda est.

Iam ritus familiae patrumque servare id est, quon-
 iam antiquitas proxume accedit ad deos, a dis quasi
 traditam religionem tueri.

30 Quod autem ex hominum genere consecratos, sicut
 Herculem et ceteros, coli lex iubet, indicat omnium
 quidem animos immortalis esse, sed fortium bonorum-
 que divinos. Bene vero, quod Mens, Pietas, Virtus, 28
 Fides consecratur manu; quarum omnium Romae de-
 35 dicata publice templa sunt, ut, illa qui habeant (ha-
 bent autem omnes boni), deos ipsos in animis suis
 conlocatos putent. Nam illud vitiosum, Athenis quod

Cylonio scelere expiato Epimenide Crete suadente fecerunt Contumeliae fanum et Inpudentiae; virtutes enim, non vitia consecrare decet. Araque vetusta in Palatio Febris et altera Esquiliis Malae Fortunae detestataque omnia eius modi repudianda sunt. Quodsi 5 fingenda nomina, Vicae Potae potius vincendi atque potiundi, Statae standi cognominaque Statoris et Invicti Iovis rerumque expetendarum nomina, Salutis, Honoris, Opis, Victoriae. Quoniamque expectatione rerum bonarum erigitur animus, recte etiam Spes a 10 Calatino consecrata est. Fortunaque sit vel Huiusce diei (nam valet in omnes dies) vel Respiciens ad opem ferendam vel Fors, in quo incerti casus significantur magis, vel Primigenia a gignendo, † comes tum....

12
29 Feriarum festorumque dierum ratio in liberis requietem litium habet et iurgiorum, in servis operum et laborum; quas compositio anni conferre debet ad perfectionem operum rusticorum. Quod *ad* tempus ut sacrificiorum libamenta serventur fetusque peco- 20 rum, quae dicta in lege sunt, diligenter habenda ratio intercalandi est; quod institutum perite a Numa posteriorum pontificum negligentia dissolutum est. Iam illud ex institutis pontificum et haruspicum non mutandum est, quibus hostiis immolandum quoique deo, 25 quoi maioribus, quoi lactentibus, quoi maribus, quoi feminis. Plures autem deorum omnium, singuli singulorum sacerdotes et respondendi iuris et conficiendarum religionum facultatem adferunt. Quomque Vesta quasi focum urbis, ut Graeco nomine est appellata, 30 quod nos prope idem Graecum, *non* interpretatum nomen tenemus, complexa sit, ei colendae virgines praesint, ut advigiletur facilius ad custodiam ignis et sentiant mulieres naturam feminarum omnem castitatem pati.

30 Quod sequitur vero, non solum ad religionem pertinet, sed etiam ad civitatis statum, ut sine iis, qui

15

25

30

35

sacris publice praesint, religioni privatae satis facere non possint; continet enim rem publicam consilio et auctoritate optimatum semper populum indigere. Discriptioque sacerdotum nullum iustae religionis genus praetermittit. Nam sunt ad placandos deos alii constituti, qui sacris praesint sollemnibus, ad interpretanda alii praedicta vatium neque multorum, ne esset infinitum, neque ut ea ipsa, quae suscepta publice essent, quisquam extra conlegium nosset. Maximum autem et praestantissimum in re publica ius est augurum cum auctoritate coniunctum. Neque vero hoc, quia sum ipse augur, ita sentio, sed quia sic existimare nos est necesse. Quid enim maius est, si de iure quaerimus, quam posse a summis imperiis et summis potestatibus comitiatus et concilia vel instituta dimittere vel habita rescindere? quid gravius quam rem susceptam dirimi, si unus augur 'alio die' dixerit? quid magnificentius quam posse decernere, ut magistratu se abdicent consules? quid religiosius quam cum populo, cum plebe agendi ius aut dare aut non dare? quid? leges non iure rogatas tollere, ut Titiam decreto conlegii, ut Livias consilio Philippi consulis et auguris? nihil domi, nihil militiae per magistratus gestum sine eorum auctoritate posse cuiquam probari?

Att. Age, iam ista video fateorque esse magna; sed est in conlegio vestro inter Marcellum et Appium, optimos augures, magna dissensio (nam eorum ego in libros incidi), quom alteri placeat auspicia ista ad utilitatem esse rei publicae composita, alteri disciplina vestra quasi divinare videatur posse. Hac tu de re quaero quid sentias. *M. Egone?* divinationem, quam Graeci *μαντικήν* appellant, esse sentio, et huius hanc ipsam partem, quae est in avibus ceterisque signis [que] disciplinae nostrae. Si enim deos esse concedimus, eorumque mente mundum regi, et eosdem hominum consulere generi et posse nobis signa rerum futura-

33 rum ostendere, non video, cur esse divinationem ne-
 gem; sunt autem ea, quae posui; ex quibus id, quod
 volumus, efficitur et cogitur. Iam vero permultorum
 exemplorum et nostra est plena res publica et omnia
 regna omnesque populi cunctaeque gentes augurum ⁵
 praedictis multa incredibiliter vera cecidisse; neque
 enim Polyidi neque Melampodis neque Mopsi neque
 Amphiarai neque Calchantis neque Heleni tantum no-
 men fuisset, neque tot nationes id ad hoc tem-
 pus retinuissent, ut Phrygum, Lycaonum, Cilicum ¹⁰
 maximeque Pisidarum, nisi vetustas ea certa esse do-
 cuisset; nec vero Romulus noster auspicato urbem
 condidisset, neque Atti Navii nomen memoria floreret
 tam diu, nisi omnes hi multa ad veritatem admira-
 bilia dixissent. Sed dubium non est, quin haec disci- ¹⁵
 plina et ars augurum evanuerit iam et vetustate et
 negligentia. Ita neque illi adsentior, qui hanc scien-
 tiam negat umquam in nostro collegio fuisse, neque
 illi, qui esse etiam nunc putat; quae mihi videtur
 apud maiores fuisse duplex, ut ad rei publicae tem- ²⁰
 pus non numquam, ad agendi consilium saepissime
 34 pertineret. *Att.* Credo hercle ita esse istique rationi
 potissimum adsentior. Sed redde cetera.
 14 *M.* Reddam vero, et id, si potero, brevi. Sequitur
 enim de iure belli; in quo et suscipiendo et gerendo et ²⁵
 deponendo ius ut plurimum valeret et fides, eorumque ut
 publici interpretes essent, lege sanximus. Iam de haru-
 spicum religione, de expiationibus et procurationibus
 sat esse plane in ipsa lege dictum puto. *Att.* Adsentior,
 quoniam omnis haec in religione versatur oratio. *M.* At ³⁰
 vero quod sequitur, quo modo aut tu adsentire aut
 35 ego reprehendam, sane quaero, Tite. *Att.* Quid tan-
 dem id est? *M.* De nocturnis sacrificiis mulierum.
Att. Ego vero adsentior, excepto praesertim in ipsa
 lege sollemni sacrificio ac publico. *M.* Quid ergo aget ³⁵
 Iacchus Eumolpidaeque vestri et augusta illa myste-
 ria, siquidem sacra nocturna tollimus? non enim po-

pulo Romano, sed omnibus bonis firmisque populis leges damus. *Att.* Excipis, credo, illa, quibus ipsi 36 initiati sumus. *M.* Ego vero excipiam; nam mihi quom multa eximia divinaque videntur Athenae tuae peperisse atque in vitam hominum attulisse, tum nihil melius illis mysteriis, quibus ex agresti immanique vita exculi ad humanitatem et mitigati sumus, initiaque ut appellantur, ita re vera principia vitae cognovimus; neque solum cum laetitia vivendi rationem 10 accepimus, sed etiam cum spe meliore moriendi. Quid autem mihi displiceat in nocturnis, poëtae indicant comici. Qua licentia Romae data quidnam egisset ille, qui in sacrificium cogitatam libidinem intulit, quo ne inprudenciam quidem oculorum adici fas fuit? 15 *Att.* Tu vero istam Romae legem rogato; nobis nostras ne ademeris. *M.* Ad nostra igitur revertor; quibus profecto diligentissime sancendum est, ut mulierum famam multorum oculis lux clara custodiat intitenturque eo ritu Cereri, quo Romae initiantur. Quo 20 in genere severitatem maiorum senatus vetus auctoritas de Bacchanalibus et consulum exercitu adhibito quaestio animadversioque declarat. Atque omnia nocturna, ne nos duriores forte videamur, in media Graecia Diagondas Thebanus lege perpetua sustulit; novos 25 vero deos et in his colendis nocturnas pervigilationes sic Aristophanes, facetissimus poëta veteris comoediae, vexat, ut apud eum Sabazius et quidam alii dei peregrini iudicati e civitate eiciantur.

Publicus autem sacerdos inprudenciam consilio expiatam metu liberet, audaciam in . . . et inmittendis 30 religionibus foedis damnet atque impiam iudicet.

Iam ludi publici quoniam sunt cavea circoque 38 visi, † sint corporum certationes cursu et pugillatu et luctatione curriculisque equorum usque ad certam victoriam circo constitutis, cavea cantu † vice ac fidibus 35 et tibiis, dum modo ea moderata sint, ut lege praescribitur. Adsentior enim Platoni nihil tam facile in

animos teneros atque molles influere quam varios canendi sonos, quorum dici vix potest quanta sit vis in utramque partem; namque et incitat languentes et languefacit excitatos et tum remittit animos, tum contrahit, civitatumque hoc multarum in Graecia interfuit, 5 antiquom vocum conservare modum; quarum mores lapsi ad mollitias pariter sunt inmutati cum cantibus, aut hac dulcedine corruptelaque depravati, ut quidam putant, aut, quom severitas eorum ob alia vitia cecidisset, tum fuit in auribus animisque mutatis etiam 10

39 huic mutationi locus. Quam ob rem ille quidem sapientissimus Graeciae vir longequae doctissimus valde hanc labem veretur; negat enim mutari posse musicas leges sine mutatione legum publicarum. Ego autem nec tam valde id timendum nec plane contemnendum puto; illud 15 quidem *video*, quae solebant quondam conpleri severitate iucunda Livianis et Naevianis modis, nunc ut eadem exultent et cervices oculosque pariter cum modorum flexionibus torqueant. Graviter olim ista vindicabat vetus illa Graecia longe providens, quam sensim per- 20 nicies inlapsa in civium animos malis studiis malisque doctrinis repente totas civitates everteret, siquidem illa severa Lacedaemo nervos iussit, quos plures quam septem haberet, in Timothei fidibus incidi.

16
40 Deinceps in lege est, ut de ritibus patriis colantur 25 optima; de quo quom consulerent Athenienses Apollinem Pythium, quas potissimum religiones tenerent, oraculum editum est: 'eas, quae essent in more maiorum.' Quo quom iterum venissent maiorumque morem dixissent saepe esse mutatum quaesissentque, 30 quem morem potissimum sequerentur e variis, respondit: 'optimum.' Et profecto ita est, ut id habendum sit antiquissimum et deo proximum, quod sit optimum.

Stipem sustulimus nisi eam, quam ad paucos dies 35 propriam Idaeae Matris excepimus; implet enim superstitione animos et exhaurit domus.

Sacrilego poena est, neque ei soli, qui sacrum abstulerit, sed etiam ei, qui sacro commendatum; quod et nunc multis fit in fanis, *et* Alexander in Cilicia deposuisse apud Solensis in delubro pecuniam dicitur et Atheniensis Clisthenes Iunoni Samiae, civis egregius, quom rebus timeret suis, filiarum dotis credidisse.

Iam de periuriis, de incesto nihil sane hoc quidem loco disputandum est.

Donis impii ne placare audeant deos, Platonem audiant, qui vetat dubitare, qua sit mente futurus deus, quom vir nemo bonus ab improbo se donari velit.

† Diligentiam votorum satis in lege dictum est ac votis sponsio, qua obligamur deo. Poena vero violatae religionis iustam recusationem non habet. Quid ego hic sceleratorum utar exemplis? quorum plenae traegodiae; quae ante oculos sunt, ea potius adtingam. Etsi haec commemoratio vereor ne supra hominis fortunam esse videatur, tamen, quoniam sermo mihi est apud vos, nihil reticebo volamque hoc, quod loquar, diis immortalibus gratum potius videri quam grave. Omnia tum perditorum civium scelere discessu meo religionum iura polluta sunt, vexati nostri Lares familiares, in eorum sedibus exaedificatum templum Licentiae, pulsus a delubris is, qui illa servarat; circumspicite celeriter animo (nihil enim attinet quemquam nominari), qui sint rerum exitus consecuti. Nos, qui illam custodem urbis omnibus ereptis nostris rebus ac perditis violari ab impiis passi non sumus eamque ex nostra domo in ipsius patris domum detulimus, iudicia senatus, Italiae, gentium denique omnium conservatae patriae consecuti sumus; quo quid accidere potuit homini praeclarius? Quorum scelere religiones tum prostratae adflictaeque sunt, partim ex illis distracti ac dissipati iacent, qui vero ex iis et horum scelerum principes fuerant et praeter ceteros in omni religione impii, non solum vita . . . cruciati atque dedecore, verum etiam sepultura et iustis exsequiarum

43 caruerunt. *Q.* Equidem ista agnosco, frater, et meritas dis gratias ago; sed nimis saepe secus aliquanto videmus evadere. *M.* Non enim, Quinte, recte existimamus, quae poena divina sit, sed opinionibus vulgi rapimur in errorem nec vera cernimus; morte aut dolore corporis aut luctu animi aut offensione iudicii hominum miserias ponderamus; quae fateor humana esse et multis bonis viris accidisse. Sceleris est poena tristis et praeter eos eventus, qui sequuntur, per se ipsa maxima est. Vidimus eos, qui nisi odissent patriam, numquam inimici nobis fuissent, ardentis tum cupiditate, tum metu, tum conscientia, quidquid agent, modo timentis, vicissim contemnentis religiones, iudicia perrupta ab isdem corruptela hominum, non

44 deorum. Reprimam iam et non insequar longius, eoque minus, quo plus poenarum habeo quam petivi; tantum ponam brevi, duplicem poenam esse divinam, quod constet ex vexandis vivorum animis et ea fama mortuorum, ut eorum exitium et iudicio vivorum et gaudio conprobetur.

18
45 Agri autem ne consecrentur, Platoni prorsus adsentior, qui, si modo interpretari potuero, his fere verbis utitur: 'Terra igitur ut focus domiciliorum sacra deorum omnium est; quocirca ne quis iterum idem consecrato. Aurum autem et argentum in urbibus et privatim et in fanis invidiosa res est. Tum ebur ex inani corpore extractum haud satis castum donum deo. Iam aes atque ferrum duelli instrumenta, non fani. Ligneum autem, quod quisque voluerit, uno ligno dicato itemque lapideum in delubris communibus, textile ne operosius quam mulieris opus menstruum. Color autem albus praecipue decorus deo est quom in cetero, tum maxime in textili; tincta vero absint nisi a bellicis insignibus. Divinissima autem dona aves et formae ab uno pictore uno absolutae

die; itemque cetera huius exempli dona sunt. Haec illi placent; sed ego cetera non tam restricte praefinio vel hominum vitiis vel subsidiis temporum victus; terrae cultum segniorem suspicor fore, si ad
 5 eam utendam ferroque subigendam superstitionis aliquid accesserit.

Att. Habeo ista; nunc de sacris perpetuis et de Manium iure restat. *M.* O miram memoriam, Pomponi, tuam! at mihi ista exciderant. *Att.* Ita credo, 46
 10 sed tamen hoc magis eas res et meministi et expecto, quod et ad pontificium ius et ad civile pertinent. *M.* Vero, et a peritissimis sunt istis de rebus et responsa et scripta multa, et ego in hoc omni sermone nostro, quod ad cumque legis genus me disputatio
 15 nostra deduxerit, tractabo, quoad poterō, eius ipsius generis ius civile nostrum, sed ita, locus ut ipse notus sit, ex quo ducatur quaeque pars iuris, ut non difficile sit, qui modo ingenio possit moveri, quaecumque nova causa consultatiove acciderit, eius tenere
 20 ius, quom scias, a quo sit capite repetendum. Sed iuris consulti sive erroris obiciundi causa, quo plura et difficiliora scire videantur, sive, quod similis veri est, ignoratione docendi (nam non solum scire aliquid
 25 artis est, sed quaedam ars est etiam docendi) saepe, quod positum est in una cognitione, id in infinitam dispertuntur, velut in hoc ipso genere quam magnum illud Scaevolae faciunt, pontifices ambo et eidem iuris peritissimi! 'Saepe', inquit Publii filius, 'ex patre audivi pontificem bonum neminem esse, nisi qui ius
 30 civile cognosset.' Totumne? quid ita? quid enim ad pontificem de iure parietum aut aquarum aut ullo omnino nisi eo, quod cum religione coniunctum est? id autem quantum est! De sacris, credo, de votis, de feriis et de sepulchris, et si quid eius modi est. Cur
 35 igitur haec tanta facimus? quom cetera perparva sint, de sacris autem, qui locus patet latius, haec sit una sententia, ut conserventur semper et deinceps familiis

prodantur et, ut in lege posui, perpetua sint sacra.
 48 † Haec posite haec iura pontificum auctoritate conse-
 cuta sunt, ut, ne morte patris familias sacrorum me-
 moria occideret, iis essent ea adiuncta, ad quos eiusdem
 morte pecunia venerit. Hoc uno posito, quod est ad 5
 cognitionem disciplinae satis, innumerabilia nascuntur,
 quibus implentur iuris consultorum libri; quaeruntur
 enim, qui astringantur sacris. Heredum causa iustis-
 sima est; nulla est enim persona, quae ad vicem eius,
 qui e vita emigrarit, propius accedat. Deinde, qui 10
 morte testamentove eius tantundem capiat, quantum
 omnes heredes. Id quoque ordine; est enim ad id,
 quod propositum est, adcommodatam. Tertio loco,
 si nemo sit heres, is, qui de bonis, quae eius fuerint,
 quom moritur, usu ceperit plurimum possidendo. 15
 Quarto, qui, si nemo sit, qui ullam rem ceperit, de
 49 creditoribus eius plurimum servet. Extrema illa per-
 sona est, ut is, si qui ei, qui mortuus sit, pecuniam
 debuerit neminique eam solverit, proinde habeatur,
 quasi eam pecuniam ceperit. 20

20 Haec nos a Scaevola didicimus non ita descripta
 ab antiquis. Nam illi quidem his verbis docebant:
 tribus modis sacris adstringi, aut hereditate, aut si
 maiorem partem pecuniae capiat, aut, si maior pars
 50 pecuniae legata est, si inde quippiam ceperit. Sed 25
 pontificem sequamur. Videtis igitur omnia pendere
 ex uno illo, quod pontifices cum pecunia sacra con-
 iungi volunt isdemque ferias et caerimonias adscriben-
 das putant. Atque etiam dant hoc Scaevolae, quom
 est partitio, ut, si in testamento deducta scripta non 30
 sit ipsique minus ceperint, quam omnibus heredibus
 relinquatur, sacris ne alligentur. In donatione hoc
 iidem secus interpretantur, et, quod pater familias in
 eius donatione, qui in ipsius potestate est, adprobavit,
 ratum est; quod eo insciente factum est, si id is non 35
 51 adprobat, ratum non est. His propositis quaestiuncu-
 lae multae nascuntur, quas, qui intellegat † non, si

ad caput referat, per se ipse facile perspiciat. Veluti, si minus quis cepisset, ne sacris alligaretur, et post de eius heredibus aliquis exegisset pro sua parte id, quod ab eo, quod ipse heres esset, praetermissum fuisset, eaque pecunia non minor esset facta cum superiore exactione, quam heredibus omnibus esset relicta, qui eam pecuniam exegisset, solum sine coheredibus sacris alligari. Quin etiam cavent, ut, cui plus legatum sit, quam sine religione capere liceat, is per aes et libram heredes testamenti solvat, propterea quod eo loco res est ita soluta hereditate, quasi ea pecunia legata non esset.

Hoc ego loco multisque aliis quaero a vobis, Scaevolae, pontifices maximi et homines meo quidem iudicio acutissimi, quid sit, quod ad ius pontificium civile appetatis; civilis enim iuris scientia pontificium quodam modo tollitis. Nam sacra cum pecunia pontificum auctoritate, nulla lege coniuncta sunt. Itaque si vos tantum modo pontifices essetis, pontificalis merneret auctoritas, sed quod iidem iuris civilis estis peritissimi, hac scientia illam eluditis. Placuit P. Scaevolae et Ti. Coruncanio, pontificibus maximis, itemque ceteris eos, qui tantundem caperent, quantum omnes heredes, sacris alligari. Habeo ius pontificium; quid huc accessit ex iure civili? Partitionis caput scriptum caute, ut centum nummi deducerentur; inventa est ratio, cur pecunia sacrorum molestia liberaretur. Quodsi hoc, qui testamentum faciebat, cavere noluisset, admonet iuris consultus hic quidem ipse Mucius, pontifex idem, ut minus capiat, quam omnibus heredibus relinquatur; super dicebant quicquid cepisset, adstringi; rursus sacris liberantur. Hoc vero nihil ad pontificium ius et e medio est iure civili, ut per aes et libram heredem testamenti solvant et eodem loco res sit, quasi ea pecunia legata non esset, si is, cui legatum est, stipulatus est id ipsum, quod legatum est, ut ea pecunia ex stipulatione debeatur, sitque ea non . . .

- 54 doctum hominem sane, cuius fuit Accius perfami-
liaris, sed mensem, credo, extremum anni, ut veteres
Februarium, sic hic Decembrem sequebatur. Hostia au-
tem maxima parentare pietatis esse adiunctum putabat.
- 22 Iam tanta religio est sepulchrorum, ut extra sacra 5
55 et gentem inferri fas negent esse, idque apud maiores
nostros A. Torquatus in gente Popillia iudicavit. Nec
vero tam denicales, quae a nece appellatae sunt, quia
residentur mortuis, quam ceterorum caelestium quieti
dies feriae nominarentur, nisi maiores eos, qui ex hac 10
vita migrassent, in deorum numero esse voluissent. Eas
in eos dies conferre ius, ut nec ipsius neque publicae
feriae sint; totaque huius iuris compositio pontificalis
magnam religionem caerimoniamque declarat. Neque
necesse est edisseri a nobis, quae finis funestae fami- 15
liae, quod genus sacrificii Lari vervecibus fiat, quem
ad modum os resectum terra obtegatur, quaeque in
porca contracta iura sint, quo tempore incipiat se-
pulchrum esse et religione teneatur.
- 56 At mihi quidem antiquissimum sepulturae genus 20
illud fuisse videtur, quo apud Xenophontem Cyrus uti-
tur; redditur enim terrae corpus et ita locatum ac si-
tum quasi operimento matris obducitur. Eodemque ritu
in eo sepulchro, quod *haud* procul a Fontis ara est, regem
nostrum Numam conditum accepimus gentemque Corne- 25
liam usque ad memoriam nostram hac sepultura scimus
esse usam. C. Marii sitas reliquias apud Anienem dis-
sipari iussit Sulla victor acerbiore odio incitatus, quam
57 *si tam* sapiens fuisset, quam fuit vehemens. Quod
haud scio an timens *ne* suo corpori posset accidere 30
primus e patriciis Corneliis igni voluit cremari. De-
clarat enim Ennius de Africano: 'Hic est ille si-
tus'. Vere; nam siti dicuntur ii, qui conditi sunt.
Nec tamen eorum ante sepulchrum est, quam iusta
facta et porcus caesus est. Et quod nunc communi- 35
ter in omnibus sepultis venit usu, *ut* humati dicantur,
id erat proprium tum in iis, quos humus iniecta con-

texerat, eumque morem ius pontificale confirmat; nam prius quam in os iniecta gleba est, locus ille, ubi crematum est corpus, nihil habet religionis; iniecta gleba † tum et illis humatus est, et gleba vocatur, ac
 5 tum denique multa religiosa iura complectitur. Itaque in eo, qui in nave necatus, deinde in mari proiectus esset, decrevit P. Mucius familiam puram, quod os supra terram non extaret; porcā heredi esse contractam, et habendas triduum ferias, et porco femina
 10 piaculum † pati; si in mari mortuus esset, eadem prae-ter piaculum et ferias.

Att. Video, quae sint in pontificio iure, sed quaero, ²³
 ecquidnam sit in legibus. *M.* Pauca sane, Tite, et, ⁵⁸
 uti arbitror, non ignota vobis; sed ea non tam ad reli-
 15 gionem spectant quam ad ius sepulchrorum. Homi-nem mortuum, inquit lex in XII, in urbe ne se-
 pelito neve urito; credo vel propter ignis periculum. Quod autem addit: neve urito, indicat, non qui ura-
 tur, sepeliri, sed qui humetur. *Att.* Quid, qui post
 20 XII in urbe sepulti sunt clari viri? *M.* Credo, Tite, fuisse aut eos, quibus hoc ante hanc legem virtutis
 causa tributum est, ut Poplicolae, ut Tuberto, quod eorum posterī iure tenuerunt, aut eos, si qui hoc, ut
 C. Fabricias, virtutis causa soluti legibus consecuti
 25 sunt. Sed *ut* in urbe sepeliri lex vetat, sic decretum a pontificum collegio non esse ius in loco publico fieri sepulchrum. Nostis extra portam Collinam aedem
 Honoris; aram in eo loco fuisse memoriae proditum est; ad eam quom lamina esset inventa et in ea
 30 scriptum lamina: ‘Honoris’, ea causa fuit, *ut* aedis haec dedicaretur. Sed quom multa in eo loco sepulchra fuissent, exarata sunt; statuit enim collegium locum publicum non potuisse privata religione obligari.

Iam cetera in XII minuendi sumptus sunt lamen- ⁵⁹
 35 tationisque funebris, translata de Solonis fere legi-bus. Hoc plus, inquit, ne facito: Rogum ascea ne polito. Nostis, quae sequuntur; discebamus enim

pueri XII ut carmen necessarium; quas iam nemo discit. Extenuato igitur sumptu tribus riciniis et tunica purpurea et decem tibicinibus tollit etiam lamentationem: Mulieres genas ne radunto neve lessum funeris ergo habento. Hoc veteres interpretes Sex. Aelius, L. Acilius non satis se intellegere dixerunt, sed suspicari vestimenti aliquod genus funebris, L. Aelius lessum quasi lugubrem eiulationem, ut vox ipsa significat; quod eo magis iudico verum esse, quia lex Solonis id ipsum vetat. Haec laudabilia et locupletibus fere cum plebe communia; quod quidem maxime e natura est, tolli fortunae discrimen in morte.

24
60 Cetera item funebria, quibus luctus augetur, XII sustulerunt. Homini, inquit, mortuo ne ossa le-15 gito, quoi pos funus faciat. Excipit bellicam peregrinamque mortem. Haec praeterea sunt in legibus † de uncturaque servilis unctura tollitur omnisque circumpotatio; quae et recte tolluntur neque tollerentur, nisi fuissent. Ne sumptuosa resper-20 sio, ne longae coronae nec acerrae praetereantur. Illa iam significatio est laudis ornamenta ad mortuos pertinere, quod coronam virtute partam et ei, qui peperisset, et eius parenti sine fraude esse lex inpositam iubet. Credoque, quod erat facti-25 tatum, ut uni plura funera fierent lectique plures sternerentur, id quoque ne fieret, lege sanctum est. Qua in lege quom esset: neve auro addito, videte, quam humane excipiat altera lex: at cui auro dentes vincti escunt, ast im cum illo sepeliet 30 uretve, se fraude esto. Et simul illud videtote, 61 aliud habitum esse sepelire et urere. Duae sunt praeterea leges de sepulchris, quarum altera privatorum aedificiis, altera ipsis sepulchris cavet. Nam quod ro- gum bustumve novum vetat propius sexaginta 35 pedes adigi aedes alienas invito domino, incendium veretur † acerbum vetat; quod autem forum,

id est vestibulum sepulchri, bustumve usu capi ve-
 tat, tuetur ius sepulchrorum. Haec habemus in XII
 sane secundum naturam, quae norma legis est; reli-
 qua sunt in more: funus ut indicatur, si quid ludo-
 5 rum, dominusque funeris utatur accenso atque lictori-
 bus, honoratorum virorum laudes in contione memo- 62
 rentur easque etiam cantus ad tibicinem prosequatur,
 cui nomen neniae, quo vocabulo etiam *apud* Graecos
 cantus lugubres nominantur.

10 *Arr.* Gaudeo nostra iura ad naturam accommodari 25
 maiorumque sapientia admodum delector; sed requiro,
 ut ceteri sumptus, sic etiam sepulchrorum modum.
M. Recte requiris; quos enim ad sumptus progressa
 iam ista res sit, in C. Figuli sepulchro vidisse *te* credo.
 15 Minimam olim istius rei fuisse cupiditatem multa ex-
 tant exempla maiorum. Nostrae quidem legis inter-
 pretes, quo capite iubentur sumptum et luctum remo-
 vere a deorum Manium iure, hoc intellegant in pri-
 mis, sepulchrorum magnificentiam esse minuendam.
 20 Nec haec a sapientissimis legum scriptoribus neglecta 63
 sunt; nam et Athenis iam *ab* illo *primo rege* Cecrope,
 ut aiunt, permansit hoc ius terra humandi; † quam
 quom proximi fecerant obductaque terra erat, frugibus
 obserebatur, ut sinus et gremium quasi matris mortuo
 25 tribueretur, solum autem frugibus expiatum ut vivis
 redderetur. Sequebantur epulae, quas inibant propinqui
 coronati, apud quos de mortui laude † quomni quid veri
 erat praedicatum (nam mentiri nefas habebatur), † ad
 iusta confecta erant. Posteaquam, ut scribit Phalereus, 64
 30 sumptuosa fieri funera et lamentabilia coepissent, So-
 lonis lege sublata sunt; quam legem eisdem prope
 verbis nostri decemviri in decimam tabulam coniece-
 runt; nam de tribus riciniis et pleraque illa Solonis
 sunt; de lamentis vero expressa verbis sunt: Mulie-
 35 res genas ne radunto neve lessum funeris ergo
 habento.

De sepulchris autem nihil est apud Solonem am-26

plius, quam ne quis ea deleat neve alienum inferat, poenaeque est, si quis bustum (nam id puto appellari *τῦμβον*) aut monumentum, inquit, aut columnam violarit, laeserit, fregerit. Sed post aliquanto propter has amplitudines sepulchrorum, 5 quas in Ceramico videmus, lege sanctum est, ne quis sepulchrum faceret operosius, quam quod decem homines effecerint triduo; neque id opere tectorio exornari nec hermas, quos vocant, licebat inponi, nec de mortui laude nisi in publicis sepulturis 10 nec ab alio, nisi qui publice ad eam rem constitutus esset, dici licebat. Sublata etiam erat celebritas virorum ac mulierum, quo lamentatio minueretur; *auget* 66 enim luctum concursus hominum. Quocirca Pittacus omnino accedere quemquam vetat in funus aliorum. 15 Sed ait rursus idem Demetrius increbuisse eam funerum sepulchrorumque magnificentiam, quae nunc fere Romae est; quam consuetudinem lege minuit ipse; fuit enim hic vir, ut scitis, non solum eruditissimus, sed etiam civis e re publica maxime tuendaeque civi- 20 tatis peritissimus. Is igitur sumptum minuit non solum poena, sed etiam tempore; ante lucem enim iussit efferi. Sepulchris autem novis finivit modum; nam super terrae tumulum noluit quicquam statui nisi columellam tribus cubitis ne altiorem aut mensam aut 25 labellum et huic procurationi certum magistratum praefecerat.

27 Haec igitur Athenienses tui. Sed videamus Platonem, qui iusta funerum reicit ad interpretes religionum; quem nos morem tenemus. De sepulchris autem 30 dicit haec: vetat ex agro culto eove, qui coli possit, ullam partem sumi sepulchro; sed quae natura agri tantum modo efficere possit, ut mortuorum corpora sine detrimento vivorum recipiat, ea potissimum ut compleatur; quae autem terra fruges ferre et ut ma- 35 ter cibos suppeditare possit, eam ne quis nobis mi- 68 nuat neve vivos neve mortuos. Extrui autem vetat

sepulchrum altius, quam quod *quinque homines* quinque diebus absolverint, nec e lapide excitari plus nec inponi, quam quod capiat laudem mortui incisam ne plus quattuor herois versibus, quos 'longos' appellat
 5 Ennius. Habemus igitur huius quoque auctoritatem de sepulchris summi viri, a quo item funerum sumptus praefinitur ex censibus a minis quinque usque ad minam. Deinceps dicit eadem illa de immortalitate animorum et reliqua post mortem tranquillitate bono-
 10 rum, poenis impiorum.

69

Habetis igitur explicatum omnem, ut arbitror, religionum locum. *Q.* Nos vero, frater, et copiose quidem; sed perge cetera. *M.* Pergam equidem et, quoniam libitum est vobis me ad haec inpellere, hodierno
 15 sermone conficiam, spero, hoc praesertim die; video enim Platonem idem fecisse, omnemque orationem eius de legibus peroratam esse uno aestivo die. Sic igitur faciam et dicam de magistratibus; id enim est profecto, quod constituta religione rem publicam con-
 20 tineat maxime. *Att.* Tu vero dic et istam rationem, quam coepisti, tene.

M. TULLII CICERONIS
 DE LEGIBUS
 LIBER TERTIUS.

ARGUMENTUM.

Dis immortalibus proximi et dignitate et potestate sunt magistratus. Itaque constituta religione statim Cicero de magistratibus leges eodem modo proemio et explicatione adiectis subiecit, quibus eorum genera, potestas imperiumque definiuntur. Ita autem sapienter a maioribus tota haec rei publicae pars constituta videbatur, ut non multum in ea novandum pu-

taret. Quam ob rem discriptionem magistratuum Romanam retinuit nec multum attulit novi. Explicationis magna pars interiit, in ea autem, quae mansit, egregiae et sapientes de legationibus liberis, de potestate tribunicia, de senatus sanctitate et integritate, de legibus tabellariis etc. disputationes reperiuntur. In epilogo significantur librorum, qui interciderunt, consequentium summaria.

MARCUS. Sequar igitur, ut institui, divinum illum virum, quem quadam admiratione commotus saepius fortasse laudo, quam necesse est. *ATT.* Platonem videlicet dicis. *M.* Istum ipsum, Attice. *ATT.* Tu vero eum nec nimis valde umquam nec nimis saepe laudaveris; nam hoc mihi etiam nostri illi, qui neminem nisi suum laudari volunt, concedunt, ut eum arbitrato meo diligam. *M.* Bene hercle faciunt. Quid enim est elegantia tua dignius? cuius et vita et oratio consecuta mihi videtur difficillimam illam societatem gravitatis cum humanitate. *ATT.* Sane gaudeo, quod te interpellavi, quoniam quidem tam praeclarum mihi dedisti iudicii tui testimonium. Sed perge, ut coeperas. *M.* Laudemus igitur prius legem ipsam veris et propriis generis sui laudibus. *ATT.* Sane quidem, sicut de religionum lege fecisti.

M. Videtis igitur magistratus hanc esse vim, ut praesit praescribatque recta et utilia et coniuncta cum legibus. Ut enim magistratibus leges, ita populo praesunt magistratus, vereque dici potest magistratum legem esse loquentem, legem autem mutum magistratum. Nihil porro tam aptum est ad ius condicionemque naturae (quod quom dico, legem a me dici intellegi volo) quam imperium; sine quo nec domus ulla nec civitas nec gens nec hominum univsum genus stare nec rerum natura omnis nec ipse mundus potest; nam et hic deo paret, et huic oboediunt maria terraeque, et hominum vita iussis supremae legis obtemperat. Atque ut ad haec ceteriora veniam

et notiora nobis, omnes antiquae gentes regibus quon-
 dam paruerunt. Quod genus imperii primum ad ho-
 mines iustissimos et sapientissimos deferebatur (idque
 [ut] in re publica nostra praesentissime valuit, quoad ei re-
 5 galis potestas praefuit), deinde etiam deinceps posteris
 prodebatur, quod [et] in iis etiam, qui nunc regnant,
 manet.) Quibus autem regia potestas non placuit, non
 ii nemini, sed non semper uni parere voluerunt. (Nos
 autem quoniam leges damus liberis populis, quaeque
 10 de optima re publica sentiremus, in sex libris ante
 diximus, accommodabimus hoc tempore leges ad illum,
 quem probamus, civitatis statum.) Magistratibus igitur 5
 opus est, sine quorum prudentia ac diligentia esse
 civitas non potest, quorumque descriptione omnis rei
 15 publicae moderatio continetur. Neque solum his prae-
 scribendus est imperandi, sed etiam civibus obtempe-
 randi modus; nam et qui bene imperat, paruerit ali-
 quando necesse est, et qui modeste paret, videtur, qui
 aliquando imperet, dignus esse. Itaque oportet et
 20 eum, qui paret, sperare se aliquo tempore imperatu-
 rum et illum, qui imperat, cogitare brevi tempore
 sibi esse parendum. Nec vero solum ut obtemperent
 oboediantque magistratibus, sed etiam ut eos colant
 diligentque, praescribimus, ut Charondas in suis facit
 25 legibus; noster vero Plato Titanum e genere statuit
 eos, qui, ut illi caelestibus, sic hi adversentur magi-
 stratibus. Quae quomodo ita sint, ad ipsas iam leges
 veniamus, si placet. *Att.* Mihi vero et istud et ordo
 iste rerum placet.

30 *M.* Iusta imperia sunt, iisque cives mo-
 deste ac sine recusatione parento; magistratus
 nec oboedientem et noxium civem multa, vin-
 culis verberibusve coerceto, ni par maiorve
 potestas populusve prohibessit, ad quos pro-
 35 vocatio esto. Quomodo magistratus iudicassit in-
 rogassitve, per populum multae poenae certa-
 tio esto. Militiae ab eo, qui imperabit, pro-

vocatio nec esto, quodque is, qui bellum geret, imperassit, ius ratumque esto.

Minores magistratus partiti iuris ploeres im ploera sunt. Militiae, quibus iussi erunt, imperanto eorumque tribuni sunt, domi pecuniam publicam custodiunt, vincula sontium servant, capitalia vindicant, aes, argentum aurumve publice signant, litis contractas iudicant, quodcumque senatus creverit, agunt.

7 Suntque aediles curatores urbis, annonae ludorumque sollemnium, ollisque ad honoris amplioris gradum is primus ascensus esto.

Censores populi aevitates, suboles, familias pecuniasque censent, urbis tecta templa, vias aquas, aerarium vectigalia tuentur populi que partis in tribus describunt, exin pecunias, aevitatis, ordines partiunt, equitum peditumque prolem describunt, caelibes esse prohibent, mores populi regunt, probum in senatu ne relinquunt; bini sunt, magistratum 20 quinquennium habent; reliqui magistratus annui sunt; eaque potestas semper esto.

8 Iuris disceptator, qui privata iudicet iudicare iubeat, praetor esto; is iuris civilis custos esto; huic potestate pari, quodcumque senatus creverit populusve iusserit, tot sunt. 25

Regio imperio duo sunt, iique a praeuendo, iudicando, consulendo praetores, iudices, consules appellamur; militiae summum ius habent, nemini parent; ollis salus populi summa lex esto. 30

9 Eundem magistratum, ni interfuerint decem anni, ne quis capito; aevitatem annali lege servant.

Ast quando duellum gravius, discordiae civium escunt, oenus ne amplius sex menses, si senatus creverit, idem iuris, quod duo consu-

les, teneto, isque ave sinistra dictus populi magister esto; equitatumque qui regat, habeto pari iure cum eo, quicumque erit iuris disceptator; reliqui magistratus ne suntu.

5 Ast quando consules magisterve populi nec escunt, auspicia patrum suntu, oblique ec se produnto, qui comitiatu creare consules rite possint.

10 Imperia, potestates, legationes, quom senatus creverit populusve iusserit, ex urbe exeunto, duella iusta iuste gerunto, sociis parcunto, se et suos continente, populi sui gloriam augento, domum cum laude redeunto.

Rei suae ergo ne quis legatus esto.

15 Plebes quos pro se contra vim auxilii ergo decem creassit, ei tribuni eius suntu, quodque ii prohibessint quodque plebem rogassint, ratum esto; sanctique suntu neve plebem orbam tribunis relinquonto.

20 Omnes magistratus auspiciam iudiciumque 10 habento, exque eis senatus esto; eius decreta rata suntu; ast potestas par maiorve prohibessint, perscripta servanto.

Is ordo vitio vacato, ceteris specimen esto.

25 Creatio magistratum, iudicia populi, iussa vetita quom suffragio consciscuntur, optumantibus nota, plebi libera suntu.

Ast quid erit, quod extra magistratus coe- 4 rari oesus sit, qui coeret, populus creato eique 30 ius coerandi dato.

Cum populo patribusque agendi ius esto consuli, praetori, magistro populi equitatumque eique, quem patres prodent consulum rogan-
dorum ergo; tribunisque, quos sibi plebes
35 creassit, ius esto cum patribus agendi; iidem ad plebem, quod oesus erit, ferunto.

Quae cum populo quaeque in patribus agentur, modica sunt.

11 Senatori, qui nec aderit, aut causa aut culpa esto; loco senator et modo orato, causas populi teneto. 5

Vis in populo abesto. Par maioreve potestas plus valeto. Ast quid turbassitur in agendo, fraus actoris esto. Intercessor rei malae salutaris civis esto.

Qui agent, auspicia servanto, auguri publico parento, promulgata proposita in aerario cognita agunto, nec plus quam de singulis rebus semel consulunto, rem populum docento, doceri a magistratibus privatisque patiunto. 10

Privilegia ne inroganto; de capite civis nisi per maximum comitiatum ollosque, quos censores in partibus populi locassint, ne ferunto. 15

Donum ne capiunto neve danto neve petenda neve gerenda neve gesta potestate. Quod quis earum rerum migrassit, noxiae poena par esto. 20

Censores fidem legum custodiunto; privati ad eos acta referunto nec eo magis lege liberi sunt. 25

Lex recitata est. Discedere et tabellam iubebo dari.

5
12 Q. Quam brevi, frater, in conspectu posita est a te omnium magistratuum discriptio, sed ea paene nostrae civitatis, etsi a te paulum adlatum est novi. M. Rectissime, Quinte, animadvertis; haec est enim, quam Scipio laudat in *illis* libris et quam maxime probat temperationem rei publicae, quae effici non potuisset nisi tali discriptione magistratuum. Nam sic habetote, magistratibus iisque, qui praesint, contineri rem publicam, et ex eorum compositione, quod cuiusque rei publicae genus sit, intellegi. Quae res quom sapientissime moderatissimeque constituta esset a ma- 30
35

ioribus nostris, nihil habui sane, non *modo* multum, quod putarem novandum in legibus. *Att.* Reddes igitur nobis, ut in religionis lege fecisti admonitu et rogatu meo, sic de magistratibus ut disputes, quibus de causis maxime placeat ista discriptio. *M.* Faciam, Attice, ut vis, et locum istum totum, ut a doctissimis Graeciae quaesitum et disputatum est, explicabo et, ut institui, nostra iura attingam. *Att.* Istud maxime expecto disserendi genus. *M.* Atqui pleraque sunt dicta in illis libris, quod faciendum fuit, quom de optuma re publica quaereretur; sed huius loci de magistratibus sunt propria quaedam a Theophrasto primum, deinde a Dione Stoico quaesita subtilius.

Att. Ain tandem? etiam a Stoicis ista tractata sunt? *M.* Non sane nisi ab eo, quem modo nominavi, et postea a magno homine et in primis erudito, Panaetio. Nam veteres verbo tenus acute illi quidem, sed non ad hunc usum popularem atque civilem de re publica disserebant. Ab hac familia magis ista manarunt Platone principe; post Aristoteles inlustravit omnem hunc civilem in disputando locum Heraclidesque Ponticus profectus ab eodem Platone; Theophrastus vero institutus ab Aristotele habitavit, ut scitis, in eo genere rerum, ab eodemque Aristotele doctus Dicaearchus huic rationi studioque non defuit; post a Theophrasto Phalereus ille Demetrius, de quo feci supra mentionem, mirabiliter doctrinam ex umbraculis eruditorum otioque non modo in solem atque in pulverem, sed in ipsum discrimen aciemque produxit. Nam et mediocriter doctos magnos in re publica viros et doctissimos homines non nimis in re publica versatos multos commemorare possumus; qui vero utraque re excelleret, ut et doctrinae studiis et regenda civitate princeps esset, quis facile praeter hunc inveniri potest?

Att. Puto posse, et quidem aliquem de tribus nobis; sed perge, ut coeperas.

7 *M.* Quaesitum igitur ab illis est, placeretne unum
 15 in civitate esse magistratum, cui reliqui parerent, quod
 exactis regibus intellego placuisse nostris maioribus.
 Sed quoniam regale civitatis genus probatum quon-
 dam postea non tam regni quam regis vitiis repudia- 5
 tum est, nomen tantum videbitur regis repudiatum,
 res manebit, si unus omnibus reliquis magistratibus
 16 imperabit. Quare nec ephori Lacedaemone sine causa
 a Theopompo oppositi regibus nec apud nos consuli-
 bus tribuni. Nam illud quidem ipsum, quod in iure 10
 positum est, habet consul, ut ei reliqui magistratus
 omnes pareant excepto tribuno, qui post extitit, ne
 id, quod fuerat, esset. Hoc enim primum minuit con-
 sulare ius, quod exstitit, ipse qui eo non teneretur,
 deinde quod attulit auxilium reliquis non modo ma- 15
 gistratibus, sed etiam privatis consuli non parentibus.
 17 *Q.* Magnum dicis malum; nam ista potestate nata
 gravitas optimatum cecidit convaluitque vis multitu-
 dinis. *M.* Non est, Quinte, ita. Non ius enim illud
 solum superbius populo et violentius videri necesse 20
 erat, quo posteaquam modica et sapiens temperatio
 accessit . . . † convertem lex in omnis est.

8
 18 Domum cum laude redeunto. Nihil enim prae-
 ter laudem bonis atque innocentibus neque ex hosti-
 bus neque a sociis reportandum. Iam illud apertum 25
 est profecto, nihil esse turpius quam [est] quemquam
 legari nisi rei publicae causa. Omitto, quem ad mo-
 dum isti se gerant atque gesserint, qui legatione he-
 reditatis aut syngraphas suas persequuntur; in homi-
 nibus est hoc fortasse vitium; sed quaero, quid reapse 30
 sit turpius quam sine procuratione senator legatus,
 sine mandatis, sine ullo rei publicae munere. Quod
 quidem genus legationis ego consul, quamquam ad
 commodum senatus pertinere videbatur, tamen adpro-
 bante senatu frequentissimo, nisi mihi levis tribunus 35
 plebis tum intercessisset, sustulissem. Minui tamen
 tempus et, quod erat infinitum, annum feci. Ita tur-

pitudo manet diuturnitate sublata. Sed iam, si placet, de provinciis decedatur in urbemque redeatur.

Att. Nobis vero placet, sed iis, qui in provinciis sunt, minime placet. *M.* At vero, Tite, si parebunt ¹⁹ his legibus, nihil erit iis urbe, nihil domo sua dulcius nec laboriosius molestiusque provincia.

Sed sequitur lex, quae sancit eam tribunorum plebis potestatem, quae est in re publica nostra; de qua disseri nihil necesse est. *Q.* At mehercule ego, frater, quaero, de ista potestate quid sentias. Nam mihi quidem pestifera videtur, quippe quae in seditione et ad seditionem nata sit; cuius primum ortum si recordari volumus, inter arma civium et occupatis et obsessis urbis locis procreatum videmus. Deinde quom ¹⁵ esset cito necatus tamquam ex XII tabulis insignis ad deformitatem puer, brevi tempore nescio quo pacto recreatus multoque taetrius et foedior renatus est. Quid enim ille non edidit? qui primum, ut impio dignum fuit, patribus omnem honorem eripuit, omnia ²⁰ infima summis paria fecit, turbavit, miscuit; quom adflixisset principum gravitatem, numquam tamen conquivit. Namque ut C. Flaminium atque ea, quae ²⁰ iam prisca videntur propter vetustatem, relinquam, quid iuris bonis viris Ti. Gracchi tribunatus reliquit? ²⁵ etsi quinquennio ante D. Brutum et P. Scipionem consules (quos et quantos viros!) homo omnium infimus et sordidissimus, tribunus plebis C. Curiatius, in vincula coniecit, quod ante factum non erat. C. vero Gracchi ruinis et iis sicis, quas ipse se proiecisit in ³⁰ forum dixit, quibus digladiarentur inter se cives, nonne omnem rei publicae statum permutavit? Quid iam de Saturnino, Sulpicio, reliquis dicam? quos ne depellere quidem a se sine ferro potuit res publica. Cur autem aut vetera aut aliena proferam potius ²¹ ³⁵ quam et nostra et recentia? Quis umquam tam audax, tam nobis inimicus fuisset, ut cogitaret umquam de statu nostro labefactando, nisi mucronem aliquem tri-

buniciū exacuisset in nos? quem quom homines scelerati ac perditī non modo ulla in domo, sed nulla in gente reperirent, gentes sibi in tenebris rei publicae perturbandas putaverunt. Quod nobis quidem egregium et ad immortalitatem memoriae gloriosum, neminem in nos mercede ulla tribunum potuisse reperiri, nisi cui ne esse quidem licuisset tribuno. Sed ille quas strages edidit! eas videlicet, quas sine ratione ac sine ulla spe bona furor edere potuit impurae beluae multorum inflammatus furoribus. Quam ob rem in ista quidem re vehementer Sullam probo, qui tribunis plebis sua lege iniuriae faciendae potestatem ademerit, auxilii ferendi reliquerit, Pompeiumque nostrum ceteris rebus omnibus semper amplissimis summisque efero laudibus, de tribunicia potestate taceo; nec enim reprehendere libet nec laudare possum.

¹⁰₂₃ *M.* Vitia quidem tribunatus praeclare, Quinte, perspicis, sed est iniqua in omni re accusanda praetermissis bonis malorum enumeratio vitiorumque selectio; nam isto quidem modo vel consulatus vituperari potest, si consulum, quos enumerare nolo, peccata collegeris. Ego enim fateor in ista ipsa potestate inesse quiddam mali; sed bonum, quod est quaesitum in ea, sine isto malo non haberemus. — Nimia potestas est tribunorum plebis. — Quis negat? sed vis populi multo saevior multoque vehementior, quae ducem quod habet, interdum lenior est, quam si nullum haberet. Dux enim suo *se* periculo progredi cogitat, populi impetus periculi rationem sui non habet. —

²⁴ At aliquando incenditur. — Et quidem saepe sedatur. Quod enim est tam desperatum collegium, in quo nemo e decem sana mente sit? Quin ipsum Ti. Gracchum non solum neglectus, sed etiam sublatus intercessor evertit; quid enim illum aliud perculit, nisi quod potestatem intercedenti collegae abrogavit? Sed tu sapientiam maiorum in illo vide: Concessa plebei a patribus ista potestate arma ceciderunt, restincta se-

ditio est, inventum est temperamentum, quo tenuiores cum principibus aequari se putarent; in quo uno fuit civitatis salus. — At duo Gracchi fuerunt. — Et praeter eos quamvis enumeres multos licet, quom
 5 deni creentur, *non* nullos in omni memoria reperies perniciosos tribunos, leves etiam, non bonos fortasse plures; invidia quidem summus ordo caret, plebes de suo iure periculosas contentiones nullas facit. Quam ob rem aut exigendi reges non fuerunt aut
 10 plebi re, non verbo danda libertas; quae tamen sic data est, ut multis *institutiis* praeclarissimis adduceretur, ut auctoritati principum cederet. Nostra autem
 11 causa, quae, optume et dulcissime frater, incidit in tribuniciam potestatem, nihil habuit contentionis cum
 15 tribunatu; non enim plebes incitata nostris rebus invidit, sed vincula soluta sunt et servitia concitata adiuncto terrore etiam militari. Neque nobis cum illa tum peste certamen fuit, sed cum gravissimo rei publicae tempore, cui *nisi* cessissem, non diuturnum
 20 beneficii mei patria fructum tulisset. Atque haec rerum exitus indicavit; quis enim non modo liber, *sed* servus libertate dignus fuit, cui nostra salus cara non esset? Quodsi is casus fuisset rerum, quas
 26 pro salute rei publicae gessimus, ut non omnibus
 25 gratus esset, et si nos multitudinis furentis inflammata invidia pepulisset tribuniciaque vis in me populum, sicut Gracchus in Laenatem, Saturninus in Metellum, incitasset, ferremus, o Quinte frater, consolarenturque nos non tam philosophi, qui Athenis fuerunt,
 30 qui hoc facere debent, quam clarissimi viri, qui illa urbe pulsi carere ingrata civitate quam manere *in* improba maluerunt. Pompeium vero quod una ista in re non ita valde probas, vix satis mihi illud videris attendere, non solum ei, quid esset optimum, videntum
 35 fuisse, sed etiam quid necessarium. Sensit enim deberi non posse huic civitati illam potestatem; quippe quam tanto opere populus noster ignotam expetisset,

qui posset carere cognita? Sapiientis autem civis fuit causam nec perniciosam et ita popularem, ut non posset obsisti, perniciose populari civi non relinquere. Scis solere, frater, in huius modi sermone, ut transiri alio possit, dici 'Admodum' aut 'Prorsus ita est.' 5

Q. Haud equidem adsentior, tu tamen ad reliqua pergas velim. *M.* Perseveras tu quidem et in tua veteri sententia permanes. *Att.* Nec mehercule ego sane a Quinto nostro dissentio, sed ea, quae restant, audiamus.

12
27 *M.* Deinceps igitur omnibus magistratibus auspicia 10 et iudicia dantur, iudicia, ut esset populi potestas, ad quam provocaretur, auspicia, ut multos inutiles comitiatus probabiles impedirent morae; saepe enim populi impetum iniustum auspiciis di immortales represserunt. Ex iis autem, qui magistratum ceperunt, quod senatus 15 efficitur, populare est sane neminem in summum locum nisi per populum venire sublata cooptatione censoria. Sed praesto est huius vitii temperatio, quod senatus 28 lege nostra confirmatur auctoritas; sequitur enim: Eius decreta rata sunt. Nam ita se res habet, 20 ut, si senatus dominus sit publici consilii, quodque is creverit, defendant omnes, et, si ordines reliqui principis ordinis consilio rem publicam gubernari velint, possit ex temperatione iuris, quom potestas in populo, auctoritas in senatu sit, teneri ille moderatus et con- 25 cors civitatis status, praesertim si proximae legi parebitur. Nam proximum est: Is ordo vitio careto, ceteris specimen esto. *Q.* Praeclara vero, frater, ista lex, sed et late patet, ut vitio careat ordo, et 29 censorem quaerit interpretem. *Att.* Ille vero, etsi 30 tuus est totus ordo gratissimamque memoriam retinet consulatus tui, pace tua dixerim, non modo censores, sed etiam iudices omnes potest defatigare.

13 *M.* Omitte ista, Attice; non enim de hoc senatu nec his de hominibus, qui nunc sunt, sed de futuris, 35 si qui forte his legibus parere voluerint, haec habetur oratio. Nam quom omni vitio carere lex iubeat,

ne veniet quidem in eum ordinem quisquam vitii particeps. Id autem difficile factu est nisi educatione quadam et disciplina; de qua dicemus aliquid fortasse, si quid fuerit loci aut temporis. *Att.* Locus certe 30 non deerit, quoniam tenes ordinem legum, tempus vero largitur longitudo diei. Ego autem, etiamsi praeterieris, repetam a te istum de educatione et de disciplina locum. *M.* Tu vero et istum, Attice, et si quem alium praeteriero. Ceteris specimen esto.

10 Quod si *tenemus*, tenemus omnia. Ut enim cupiditibus principum et vitiis infici solet tota civitas, sic emendari et corrigi continentia. Vir magnus et nobis omnibus amicus, L. Lucullus, ferebatur, quasi commodissime respondisset, quom esset obiecta magnificentia 15 villae Tusculanae, duo se habere vicinos, superiorem equitem Romanum, inferiorem libertinum; quorum quom essent magnificae villae, concedi sibi oportere, quod iis, qui inferioris ordinis essent, liceret. Non vides, Luculle, a te id ipsum natum, ut illi cuperent? 20 quibus id, si tu non faceres, non liceret. Quis enim 31 ferret istos, quom videret eorum villas signis et tabulis refertas, partim publicis, partim etiam sacris et religiosis? quis non frangeret eorum libidines, nisi illi ipsi, qui eas frangere deberent, cupiditatis eiusdem tenerentur? Nec enim tantum mali est peccare prin- 25 cipes, quamquam est magnum hoc per se ipsum malum, quantum illud, quod permulti imitatores principum existunt. Nam licet videre, si velis replicare memoriam temporum, qualescumque summi civitatis 30 viri fuerint, talem civitatem fuisse; quaecumque mutatio morum in principibus extiterit, eandem in populo secutam. Idque haud paulo est verius, quam 32 quod Platoni nostro placet, qui musicorum cantibus ait mutatis mutari civitatum status; ego autem nobilium vita victuque mutato mores mutari civitatum 35 puto. Quo perniciosius de re publica merentur vitiosi principes, quod non solum vitia concipiunt ipsi, sed

ea infundunt in civitatem, neque solum obsunt, quod ipsi corrumpuntur, sed etiam quod corrumpunt, plusque exemplo quam peccato nocent. Atque haec lex dilatata in ordinem cunctum coangustari etiam potest; pauci enim atque admodum pauci honore et gloria 5 amplificati vel corrumpere mores civitatis vel corrigere possunt. Sed haec et nunc satis et in illis libris tractata sunt diligentius. Quare ad reliqua veniamus.

15
33 Proximum autem est de suffragiis, quae iubeo nota esse optimatibus, populo libera. *Att.* Ita mehercule 10 attendi nec satis intellexi, quid sibi lex aut quid verba ista vellent. *M.* Dicam, Tite, et versabor in re difficili ac multum et saepe quaesita, suffragia in magistratu mandando ac de reo iudicando *sciscenda*que in lege aut rogatione clam an palam ferri melius esset. 15
Q. An etiam id dubium est? vereor, ne a te rursus dissentiam. *M.* Non facies, Quinte. Nam ego in ista sum sententia, qua te fuisse semper scio, nihil ut fuerit in suffragiis voce melius; sed obtineri *ne ea* 34 *non* possint, videndum est. *Q.* Atqui, frater, bona tua 20 venia dixerim, ista sententia maxime et fallit imperitos et obest saepissime rei publicae, quom aliquid verum et rectum esse dicitur, sed obtineri, id est obsisti posse populo, negatur. Primum enim obsistitur, quom agitur severe, deinde vi opprimi in bona causa 25 est melius quam malae cedere. Quis autem non sentit omnem auctoritatem optimatium tabellariam legem abstulisse? quam populus liber numquam desideravit, idem oppressus dominatu ac potentia principum flagitavit. Itaque graviora iudicia de potentissimis ho- 30 minibus extant vocis quam tabellae. Quam ob rem suffragandi nimia libido in non bonis causis eripienda fuit potentibus, non latebra danda populo, in qua bonis ignorantibus, quid quisque sentiret, tabella vitiosum occultaret suffragium. Itaque isti rogationi *ne* 35 *que* lator quisquam est inventus nec auctor umquam bonus. Sunt enim quattuor leges tabellariae, quarum

prima de magistratibus mandandis. Ea est Gabinia,
 lata ab homine ignoto et sordido. Secuta biennio
 post Cassia est de populi iudiciis a nobili homine
 lata, L. Cassio, sed, pace familiae dixerim, dissidente
 5 a bonis atque omnis rumusculos populari ratione auc-
 pante. Carbonis est tertia de iubendis legibus ac ve-
 tandis, seditiosi atque improbi civis, cui ne reditus
 quidem ad bonos salutem a bonis potuit adferre. Uno 36
 in genere relinqui videbatur vocis suffragium, quod
 10 ipse Cassius exceperat, perduellionis. Dedit huic quo-
 que iudicio C. Coelius tabellam doluitque, quoad vixit,
 se, ut opprimeret C. Popilium, nocuisse rei publicae.
 Et avus quidem noster singulari virtute in hoc mun-
 15 cipio, quoad vixit, restitit M. Gratidio, cuius in ma-
 trimonio sororem, aviam nostram, habebat, ferenti legem
 tabellariam; excitabat enim fluctus in simpulo, ut di-
 citur, Gratidius, quos post filius eius Marius in Aegaeo
 excitavit mari. Ac nostro quidem † qui quom res
 esset ad se delata, M. Scaurus consul: ‘Utinam’, in-
 20 quit, ‘M. Cicero, isto animo atque virtute in
 summa re publica nobiscum versari quam in
 municipali maluisses!’ Quam ob rem, quoniam 37
 non recognoscimus nunc leges populi Romani, sed aut
 repetimus ereptas aut novas scribimus, non quid hoc
 25 populo obtineri possit, sed quid optimum sit, tibi
 dicendum puto. Nam Cassiae legis culpam Scipio
 tuus sustinet, quo auctore lata esse dicitur. Tu si
 tabellariam tuleris, ipse praestabis; nec enim mihi
 placet nec Attico nostro, quantum e vultu eius in-
 30 tellego. *ΑΤΤ.* Mihi vero nihil unquam populare pla- 17
 cuit, eamque optimam rem publicam esse dico, quam
 hic consul constituerat, quae sit in potestate optimo-
 rum. *M.* Vos quidem, ut video, legem antiquastis sine 38
 tabella. Sed ego, etsi satis dixit pro se in illis libris
 35 Scipio, tamen ita libertatem istam largior populo, ut
 auctoritate et valeant et utantur boni. Sic enim a me
 recitata lex est de suffragiis: Optimatibus nota,

plebi libera sunt. Quae lex hanc sententiam continet, ut omnes leges tollat, quae postea latae sunt, quae tegunt omni ratione suffragium, ne quis inspicat tabellam, ne roget, ne appellet; pontes etiam lex
 39 Maria fecit angustos. Quae si opposita sunt amb- 5
 tiosis, ut sunt fere, non reprehendo; sin † valuerint
 tamen leges ut ne sim ambitus, habeat sane populus
 tabellam quasi vindicem libertatis, dum modo haec
 optimo cuique et gravissimo civi ostendatur ultroque
 offeratur, ut in eo sit ipso libertas, in quo populo 10
 potestas honeste bonis gratificandi datur. Eoque nunc
 fit illud, quod a te modo, Quinte, dictum est, ut mi-
 nus multos tabella condemnet, quam solebat vox, quia
 populo licere satis est. Hoc retento reliqua voluntas
 auctoritati aut gratiae traditur. Itaque, ut omittam 15
 largitione corrupta suffragia, non vides, si quando
 ambitus sileat, quaeri in suffragiis, quid optimi viri
 sentiant? Quam ob rem lege nostra libertatis species
 datur, auctoritas bonorum retinetur, contentionis causa
 tollitur. 20

18
 40 Deinde sequitur, quibus ius sit cum populo agendi
 aut cum senatu; *tum* gravis et, ut arbitror, praeclara
 lex: *Quae cum populo* quaeque in patribus agen-
 tur, modica sunt, id est modesta atque sedata;
 actor enim moderatur et fingit non modo mentem ac 25
 voluntates, sed paene vultus eorum, apud quos agit.
 Quod est in senatu non difficile, est enim ipse senator
 is, cuius non ad auctorem referatur animus, sed qui per
 se ipse spectari velit. Huic iussa tria sunt: ut adsit;
 nam gravitatem res habet, quom frequens ordo est; 30
 ut loco dicat, id est rogatus; ut modo, ne sit infinitus;
 nam brevitatis non modo senatoris, sed etiam oratoris
 magna laus est in sententia. Nec est umquam
 longa oratione utendum, nisi aut peccante senatu
 (quod fit ambitione saepissime) nullo magistratu adiu- 35
 vante tolli diem utile est, aut quom tanta causa est,
 ut opus sit oratoris copia vel ad hortandum vel ad

docendum; quorum generum in utroque magnus noster Cato est. Quodque addit: causas populi teneto, est senatori necessarium nosse rem publicam (idque late patet: quid habeat militum, quid valeat aerario, quos socios res publica habeat, quos amicos, quos stipendiarios, qua quisque sit lege, condicione, foedere), tenere consuetudinem decernendi, nosse exempla maiorum. Videtis iam genus hoc omne scientiae, diligentiae, memoriae, sine quo paratus esse senator nullo pacto potest.

Deinceps sunt cum populo actiones, in quibus primum et maximum: Vis abesto. Nihil est enim exitiosius civitatibus, nihil tam contrarium iuri ac legibus, nihil minus et civile et humanum quam composita et constituta re publica quicquam agi per vim. Parere iubet intercessori, quo nihil praestantius; impediri enim bonam rem melius quam concedi malae.

Quod vero actoris iubeo esse fraudem, id totum dixi ex Crassi, sapientissimi hominis, sententia; quem est senatus secutus, quom decrevisset C. Claudio consule de Cn. Carbonis seditione referente invito eo, qui cum populo ageret, seditionem non posse fieri, quippe cui liceat concilium, simul atque intercessum turbarique coeptum sit, dimittere. Quod qui permovet, quom agi nihil potest, vim quaerit, cuius impunitatem amittit hac lege. Sequitur illud: Intercessor rei malae salutaris civis esto. Quis non studiose rei publicae subvenerit hac tam praeclara legis voce laudatus?

Sunt deinde posita deinceps, quae habemus etiam in publicis institutis atque legibus: Auspicia servant, auguri parento. Est autem boni auguris meminisse se maximis rei publicae temporibus praesto esse debere, Iovique optimo maximo se consiliarium atque administrum datum, ut sibi eos, quos in auspicio esse iusserit, caelique partes sibi definitas esse traditas, e quibus saepe opem rei publicae ferre possit.

Deinde de promulgatione, de singulis rebus agendis, de privatis magistratibusve audiendis.

44 Tum leges praeclarissimae de duodecim tabulis translatae duae, quarum altera privilegia tollit, altera de capite civis rogari nisi maximo comitiatu vetat. Et 5 nondum inventis seditiosis tribunis plebis, ne cogitatis quidem, admirandum tantum maiores in posterum providisse. In privatos homines leges ferri noluerunt; id est enim privilegium; quo quid est iniustius? quom legis haec vis sit: scitum et iussum in omnis. Ferri de 10 singulis nisi centuriatis comitiis noluerunt; discriptus enim populus censu, ordinibus, aetatibus plus adhibet ad suffragium consilii quam fuse in tribus convocatus.

45 Quo verius in causa nostra vir magni ingenii summaeque prudentia, L. Cotta, dicebat nihil omnino actum 15 esse de nobis; praeter enim quam quod comitia illa essent armis gesta servilibus, praeterea neque tributa capitis comitia rata esse posse neque ulla privilegii; quocirca nihil nobis opus esse lege, de quibus nihil omnino actum esset legibus. Sed visum est et vobis 20 et clarissimis viris melius, de quo servi et latrones scivisse se aliquid dicerent, de hoc eodem cunctam Italiam, quid sentiret, ostendere.

20 Sequitur de captis pecuniis et de ambitu. Legesque 46 quom magis iudiciis quam verbis sanciendae sint, 25 adiungitur: Noxiae poena par esto, ut in suo vitio quisque plectatur, vis capite, avaritia multa, honoris cupiditas ignominia sanciantur. Extremae leges sunt nobis non usitatae, rei publica necessariae. Legum custodiam nullam habemus; itaque eae leges sunt, 30 quas apparitores nostri volunt; a librariis petimus, publicis litteris consignatam memoriam publicam nullam habemus. Graeci hoc diligentius, apud quos *νομοφύλακες* creabantur, nec ii solum litteras (nam id quidem etiam apud maiores nostros erat), sed etiam 35 facta hominum observabant ad legesque revocabant.

47 Haec detur cura censoribus, quandoquidem eos in re

publica semper volumus esse. Apud eosdem, qui magistratu abierint, edant et exponant, quid in magistratu gesserint, deque iis censores praeiudicent. Hoc in Graecia fit publice constitutis accusatoribus; qui quidem graves esse non possunt, nisi sunt voluntarii. Quocirca melius rationes referri, causamque exponi censoribus, integram tamen legi, accusatori iudicioque servari.

Sed satis iam disputatum est de magistratibus, nisi forte quid desideratis. *Att.* Quid? si nos taceamus, locus ipse te non admonet, quid tibi sit deinde dicendum? *M.* Mihine? de iudiciis arbitror, Pomponi; id est enim iunctum magistratibus. *Att.* Quid? de iure populi Romani, quem ad modum instituisti, dicendum nihil putas? *M.* Quid tandem hoc loco est quod requiras? *Att.* Egone? quod ignorari ab iis, qui in re publica versantur, turpissimum puto. Nam ut modo a te dictum est leges a librariis peti, sic animadverto plerosque in magistratibus ignoratione iuris sui tantum sapere, quantum apparitores velint. Quam ob rem, si de sacrorum alienatione dicendum putasti, quoniam de religione leges proposueras, faciendum tibi est, ut magistratibus lege constitutis de potestatum iure disputes. *M.* Faciam breviter, si consequi potuero; nam pluribus verbis scripsit ad patrem tuum *M. Iunius* sodalis perite meo quidem iudicio et diligenter; nos autem de iure naturae cogitare per nos atque dicere debemus, de iure populi Romani quae relicta sunt et tradita. *Att.* Sic prorsum censeo et id ipsum, quod dicis, expecto.

FRAGMENTA

LIBRORUM DE LEGIBUS.

1. *Lactant. inst. div. III 19. 2 At illi, qui de mortis bono disputant, sic argumentantur: 'Si nihil est post mor-*

tem, non est malum mors; aufert enim sensum mali; si autem supersunt animae, est etiam bonum, quia immortalitas sequitur.' Quam sententiam Cicero de legibus sic explicavit: Gratulemurque nobis, quoniam mors aut meliorem, quam qui est in vita, aut certe non deterioriorem adlatura est statum; nam sine corpore animo vigente divina vita est, sensu carente nihil profecto est mali.

2. *Lactant. inst. div. V 8. 10* Nunc autem mali sunt ignoratione recti ac boni. Quod quidem Cicero vidit; disputans enim de legibus: Sicut una, inquit, eademque natura mundus omnibus partibus inter se congruentibus cohaeret ac nititur, sic omnes homines inter se natura confusi pravitate dissentiunt nec se intellegunt esse consanguineos et subiectos sub unam eandemque tutelam; quod si teneretur, deorum profecto vitam homines viverent.

3. *Macrob. de differ. et societ. Graeci Latinique verbi 17. 6 et auct. inc. de verbo V 6 ed. Jan., p. 160 Endl.* Graeci in coniunctivo modo tempora bina coniungunt; proprium Latinorum est, ut modo indicativa pro coniunctivis, modo coniunctiva pro indicativis ponant. Cicero de legibus tertio: Qui poterit socios tueri, si dilectum rerum utilium et inutilium non habebit?

4. *Macrob. Saturn. VI 4. 8* Cicero in quinto de legibus: Visne igitur, quoniam sol paululum a meridie iam devexus videtur nequedum satis ab his novellis arboribus omnis hic locus opacatur, descendamus ad Lirim eaque, quae restant, in illis alnorum umbraculis persequamur?

20,-

WYŻSZA SZKOŁA
PEDAGOGICZNA W KIELCACH
B I B L I O T E K A

161593

Biblioteka WSP Kielce

0126523